T.C.
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İNSAN VE TOPLUM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
FELSEFE YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

FİLİBELİ AHMED HİLMİ'NİN MATERYALİZM ELEŞTİRİSİ

NECMİYE KANAŞ
14730009

TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. MEHMET SAİT ÖZERVARLI

İSTANBUL
2019

T.C.
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İNSAN VE TOPLUM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
FELSEFE YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

FİLİBELİ AHMED HİLMİ'NİN MATERYALİZM ELEŞTİRİSİ

NECMİYE KANAŞ
14730009

Tezin Enstitüye Verildiği Tarih:
Tezin Savunulduğu Tarih: 25 Haziran 2019
Tez Oy Birliği / ~~Oy Çokluğu~~ ile Başarılı Bulunmuştur

	Unvan Ad Soyad	İmza
Tez Danışmanı	: Prof. Dr. M. Sait Özervarlı	
Jüri Üyeleri	: Doç. Dr. Ali Çaksu	
	Doç. Dr. Cahid Şenel	

İSTANBUL
TEMMUZ 2019

ÖZ

FİLİBELİ AHMED HİLMİ'NİN MATERYALİZM ELEŞTİRİSİ

Necmiye Kanaş

Temmuz, 2019

Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, Osmanlıların son döneminde yetişmiş bir ilim ve düşünce adamıdır. İyi bir eğitim alt yapısına sahip olan Filibeli, İslâm felsefesinin yanı sıra Batı düşüncesinin Antik Yunan'dan kendi devrine kadar geçirdiği tarihsel süreci de bilen şahsiyetlerden biridir. Felsefe, tarih ve psikoloji gibi farklı alanlarda eser vermiş olan Filibeli, bir dönem Darülfünûn'da felsefe hocalığı da yapmıştır. Taşıdığı aydın sorumluluğu gereği devletin ve toplumun gidişatına kayıtsız kalamamış ve savunduğu düşünceler nedeniyle yedi yıla yakın bir sürgün hayatı yaşamıştır. Materyalizmi millî ve dinî değerlere aykırı olması nedeniyle karşı çıkan Filibeli Ahmed Hilmi, materyalizmle bilimin birbirinin gereği gibi görülmesini reddetmiştir. Bilime ulaşmak için dini reddetmek gibi bir zorunluluğun olmadığı düşüncesinden yola çıkan Filibeli, hayatının önemli bir kısmını materyalizmin savlarını çürütmeye adamıştır. Bu tez çalışmasının amacı, düşünceleriyle materyalizm eleştirileri bağlamında son derece önemli bir etkiye sahip olan Filibeli'nin bu anlayışa karşı getirmiş olduğu eleştirileri incelemek ve tasnif etmektir. Çalışma giriş, üç ana bölüm ve sonuç kısmından oluşmaktadır. İlk bölümde tezin konusu ve yazılış yöntemlerinden bahsedilmiştir. İkinci bölümde, felsefe tarihinde Antik Yunan dönemine kadar dayanan materyalizm bir düşünce akımı olarak incelenmiştir. Üçüncü bölümde Filibeli'nin hayatı, eserleri ve felsefî kişiliği ele alınmıştır. Dördüncü bölümde ise onun materyalist felsefeye karşı getirmiş olduğu tenkitler farklı başlıklar altında incelenip analiz edilmiştir. Sonuç kısmında da tez çalışmasının ne gibi sorulara cevap verdiği, hangi çalışmaların önünü açabileceği üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Filibeli Ahmed Hilmi, Osmanlı Düşüncesi, II. Meşrutiyet Dönemi, Materyalizm, Bilim Felsefesi

ABSTRACT

FİLİBELİ AHMED HİLMİ'S CRITICISM OF MATERIALISM
Necmiye Kanaş
July, 2019

Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi is an Ottoman intellectual who lived in the last period. As a scholar of a good educational background, he is one of the scholars who knew both Islamic philosophy and the historical process of Western thought starting from the ancient Greek period until his era. He has written in various fields such as philosophy, history and psychology, and also taught philosophy at the Darülfünûn (Istanbul University). Due to his sense of intellectual responsibility, he did not remain indifferent to the progress of the state and the society and he suffered an exile life for around seven years for the sake of the ideas he defended. Filibeli Ahmed Hilmi opposed materialism because of its inconsistency with national and religious values and refused to consider materialism and science as an inseparable whole. He started out with the idea that there is no necessity to refuse religion to reach to science and has dedicated a significant part of his life to the refutation of the arguments of materialism. The purpose of this dissertation study is to examine and classify the criticisms which were brought against this understanding by Filibeli, who has a significant effect in the context of criticism of materialism. The study consists of an introduction, three main chapters, and a conclusion. In the first section, the subject and writing methods of the dissertation are mentioned. In the second section, materialism, which dates back to the Ancient Greek period in the history of philosophy, is studied as a movement of thought. In the third section, the biography, studies and philosophical personality of Filibeli are discussed. In the fourth section, the criticisms which he brought against the materialist philosophy were examined and analyzed under separate subtitles. In the conclusion, the main questions that were answered in the dissertations and the new studies that may be paved by this study are highlighted.

Key Words: Filibeli Ahmed Hilmi, Ottoman Thought, Second Constitutional Era of the Ottoman State, Materialism, Philosophy of Science

ÖN SÖZ

Bir ülkenin bir düşünce akımıyla tanışması onu savunan ve eleştiren fikir adamları arasında geçen fikri tartışmaların seyrine bağlıdır. Osmanlı Devleti'nin son dönemleri de materyalizm açısından böyle bir sürece tanıklık etmiştir. Toplumun geri kalmışlığına çare olarak Batı'nın geçtiği yolları aynen takip etmek gerektiğini düşünen materyalist düşünürler ülkenin düşünce çevrelerinde bu akımın yayılmasına neden olmuştur. Bu tutumu özgünlüğe aykırı ve taklitçi bir yaklaşım olarak nitelendiren II. Meşrutiyet döneminin önemli düşünürlerinden Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi ise bu akıma sert bir şekilde karşı çıkmış ve onu felsefî bir eleştiriye tabi tutmuştur.

İlmî ve felsefî kişiliğinin yanı sıra çok yönlü eserler veren kıymetli bir fikir adamı olan Filibeli Ahmed Hilmi'nin eleştirel düşüncesinin daha iyi öğrenilmesine ihtiyaç vardır. Bu çalışmanın bu ihtiyacı kısmen de olsa karşılaması ümit edilmektedir.

Öncelikle Türk-İslâm düşüncesi alanında bir tez çalışması ortaya koymak konusunda beni yüreklendiren ve çalışmanın her safhasında büyük bir ihtimam ve sabırla desteğini esirgemeyen, bu çalışmanın son aşamasına kadar yanımda olan kıymetli danışmanım Prof. Dr. M. Sait Özervarlı'ya sonsuz teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim. Ayrıca çalışmamızı okuyup değerlendiren ve düşünceleriyle bu çalışmaya katkı sağlayan bölümümüz hocalarından Doç. Dr. Ali Çaksu'ya ve İstanbul Üniversitesi Felsefe Bölümü hocalarından Doç. Dr. Cahid Şenel'e teşekkürlerimi arz ederim. Bu çalışmanın sağlıklı bir şekilde tamamlanması için gereken değerli kaynaklara erişimimi kolaylaştıran İSAM Kütüphanesi'ne teşekkür ederim. Bu yorucu ve bir o kadar da öğretici süreçte her zaman yanımda olan değerli eşime ve aileme ve son olarak da eğitim hayatımda çok özel bir yeri olan değerli aile dostumuz Alişan Koyuncu ve eşine şükranlarımı sunarım.

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR

Bkz. **:** Bakınız

bs. **:** Basım

c. **:** Cilt

Çev. **:** Çeviren

Haz. **:** Hazırlayan

İSAM **:** İslam Araştırmaları Merkezi

s. **:** Sayı

TDV **:** Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

1. GİRİŞ

1.1. Tezin Konusu ve Hedefi

Osmanlı'nın en zorlu ve uzun yüzyılı olarak kabul edilen 19. yüzyılda neşet etmiş olan ve düşünce hayatının önemli isimlerinden Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, almış olduğu temel bilgileri kendi okuma ve araştırmalarındaki gayretle birleştirerek derin bir ilmî bilgiye sahip olmuş şahsiyetlerden biridir. İfadesindeki açıklık ve üslubundaki akıcılık, vâkıf olduğu farklı ilmî bilgiler ve felsefî alandaki düşünce derinliği, onun birçok konuda esaslı bir şekilde kalem oynatmasında etkili unsurlar olmuştur. Fikirlerini ifade edişindeki istikrarı ve toplumun ihtiyacı nispetinde beyanlarda bulunması yaşamış olduğu II. Meşrutiyet döneminde ön plana çıkan düşünürlerden biri olmasına vesile olmuştur.

19. yüzyılın tüm dünya üzerinde etkili bir değişim dönemi olması ve özellikle modernleşme kavramının uyandırdığı tesirler Osmanlı toplumunda da kaçınılmaz bir şekilde ekonomik, sosyal ve siyasal açıdan sancılı bir devrin yaşanmasına neden olmuştur. Edebiyat, siyaset ve fikir alanında yerini alan bu devrin aydın zümresi yaşanılan bu süreçte daha çok fikir beyan etme ihtiyacı hissetmişlerdir. Çok yönlü bir kişiliğe sahip olan Filibeli Ahmed Hilmi de felsefe, tarih, edebiyat, psikoloji alanında eserler vererek yoğun bir biçimde yazın hayatında gayretlerde bulunmuştur. Arapça, Farsça ve Fransızca bilen ve Batı'nın düşünce dünyasını sıkı bir şekilde takip eden Filibeli, yaşadığı dönemin düşünce alanındaki problemlerine değinmiş ve bu problemlere çözümlerin neler olabileceğini verdiği eserlerle göstermeye çalışmıştır.

Toplumun kendi değerlerine ait düşüncelere basmakalıp bir şekilde bağlı kalması ve modernleşme kavramının toplumda doğru bir şekilde idrak edilemeyerek yorumlanmaya çalışılması Filibeli'nin üzerinde durduğu temel konulardan biri olmuştur. Toplumun çoğu kesiminde akıl etme ve idrak etme kavramlarının adeta yaşamdan çıkarılması ve insanın düşünmek için çaba göstermeden taklitçilikle yaşaması onun eleştirdiği konuların başında gelmektedir. Bahsi geçen bu konular Filibeli'nin felsefî kişiliği hakkında ipucu veren özellikleridir. Özellikle Bahâ Tevfik tarafından Türkçeye tercüme edilen Louis Büchner'in *Madde ve Kuvvet* adlı eserin

Celâl Nuri tarafından fikren müdafaa edilmesi, Ahmed Hilmi'yi harekete geçiren önemli bir etken olmuştur.

"Filibeli Ahmed Hilmi'nin Materyalizm Eleştirisi" başlıklı bu tezin amacı Osmanlı son döneminin önde gelen mütefekkirlerinden biri olan Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi'nin materyalizm düşüncesinin Osmanlı toplumunu etkisi alması tehlikesi karşısında bu görüşe getirdiği eleştirileri ve bu felsefî akımı çürütmek için ortaya attığı fikirleri incelemektir. Asıl amacın bünyesinde bulunan diğer hedefler ise materyalist felsefenin tarihsel süreci hakkındaki bilgilerin değerlendirilmesi ve Filibeli'nin yaşadığı dönemdeki toplumun sosyal ve düşünsel olarak genel vaziyetini ortaya koyarak materyalist felsefenin toplumda yer alma sürecini ortaya koymaktır. Filibeli'nin kaleme aldığı materyalist felsefeye dair eleştiriler hakkındaki eserlerin kaynak olarak değerlendirilmesiyle ve çürütmek istediği felsefî ekolün ve savunucuların görüşlerine yer verilerek bu tez çalışmasının hedefi ortaya konulmuştur.

Ahmed Hilmi ile ilgili gerek edebiyat ve tarih gerek felsefe alanında pek çok çalışma yapılmış olmakla birlikte, Filibeli'nin materyalist felsefeye dair eleştirileri ile ilgili müstakil bir çalışma yapılmamış olması, bu çalışmanın özgünlüğünü sağlayan ana faktör konumundadır. Filibeli ile alakalı yapılmış olan akademik çalışmalarda onun materyalizme yöneltmiş olduğu tenkitlere kısmen yer verilirken, bu çalışmada esas konu Filibeli'nin materyalizme olan eleştirileri incelenmiştir. Ayrıca bu tez çalışması Filibeli'nin materyalist felsefenin temel iddiaları olan maddenin ezelîyeti ve ebediyetine karşı getirdiği esaslı eleştirileri incelemesi açısından önem arz etmektedir. Bu tez Filibeli'nin materyalizm eleştirilerini tek çalışma altında toplamış olması sayesinde son dönem Osmanlı düşünürlerinin materyalizme getirdiği eleştirilerle ilgili yapılacak karşılaştırmalı bir çalışma için temel kaynak görevini görebilecektir.

Filibeli Ahmed Hilmi'nin düşünce dünyasının birçok alanında eserler vermesi, ilmî kişiliğinde İslamî inançların bulunmasının yanında ele aldığı konuları akla ve mantığa uygun bir şekilde inceleyen kıymetli bir şahsiyet olması ve yaşadığı toplumu düşünceleri ile aydınlatarak ıslah etme, sağlam bir metoda yönlendirme gayreti içinde bulunması, ilmî ve felsefî kimliğe sahip olması bu çalışmanın konusu olarak seçilmesinde en büyük etken olmuştur.

1.2.Tezin Yazılış Yöntemi ve Kullanılan Kaynakların Değerlendirilmesi

Yürütülmüş olan bu çalışma, giriş kısmı, üç ana bölüm ve sonuç kısmından meydana gelmektedir. Çalışmanın "Giriş" başlığı altında iki kısım bulunmaktadır. İlk kısmında tez çalışmasının konusu ve hedefine yer verilirken, ikinci kısmında tezin yazılış yöntemine ve tezin yazılış süresi boyunca kullanılan kaynakların bilgisine ve bunlara ek olarak Filibeli ile ilgili ortaya konulmuş olan çalışmaların bilgisine yer verilmiştir.

İkinci bölüm materyalizm ekolünün tarih sahnesindeki aşamaları ve Osmanlı toplumunda yer edinme süreci ile ilgilidir. Bu bölüm dört kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısım kendi içinde dört farklı başlıktan meydana gelerek materyalizmin ilkçağ, ortaçağ, yeniçağ ve yakınçağ dönemlerindeki tarihsel gelişimlerini ve bu fikir akımının savunucularının kimler olduğu bilgisini içermektedir. İkinci kısım, materyalizmin Osmanlı toplumunda yer edinmesinden önceki Osmanlı düşünce hayatı hakkındaki bilgilerden oluşup, üçüncü kısım ise materyalizmin Osmanlı'ya girişi ve ilk etkileri ile ilgili bilgileri konu edinmektedir. Dördüncü kısım ise birinci bölümü toparlayıcı nitelikte olup, tez çalışmasının asıl konusuna anahtar olan Osmanlı toplumunda materyalist felsefe akımının öncülerine, bu düşüncenin karşısında olan fikir adamlarına ve bu öncülerin felsefelerini yaygınlaştırmak için ortaya koydukları savlara değinilmiştir.

Üçüncü bölüm Filibeli Ahmed Hilmi'nin hayatı ve felsefesine dair bilgilerden oluşmaktadır. Bu bölüm Filibeli'nin ilk dönem hayatı, II. Meşrutiyet sonrası hayatı, ilmî şahsiyeti ve fikirleri, eserleri başlıkları altında dört kısımdan oluşmaktadır. Tezin bu aşamasında, Ahmed Hilmi'nin bir hayat hikâyesini kronolojik bir şekilde vermekten ziyade söz konusu fikir adamının düşünsel anlamda geçirmiş olduğu aşamaların bilgisine ve bunun yanı sıra onun felsefî kişiliğine yer verilmiştir.

Dördüncü bölüm tez çalışmasının asıl konusunun detaylı olarak incelendiği kısmı oluşturmaktadır. Altı farklı başlık altında Filibeli'nin materyalist felsefeye getirdiği eleştiriler incelenmiştir. Özellikle kendisine ait olan *Allah'ı İnkâr Mümkün Mü?* ve *Huzûr-i Aklu Fende Maddiyyûn Meslek-i Dalaleti* eserlerinden bu bölümde sık sık yararlanılmıştır. Yazar, materyalist felsefeye Müslüman bir düşünür olarak tek yönlü değil, Batı'nın ve bilimin de sıkı takipçisi olduğundan farklı noktaları detaylı açıklayarak eleştiriler getirmiştir. Materyalist felsefenin dogmatizm olması, tarih, din ve felsefe konusundaki cehaleti, bu ekolün deney usulü ile yanlışları, termodinamik

yasalarına dayalı eleştirisi ve materyalizmin madde-kuvvet arasında kurduğu ilişkiye dair eleştiriler bu bölümün konusunu oluşturmaktadır.

Son olarak, çalışmanın genel bir değerlendirilmesinin yapıldığı sonuç bölümünde ise bu tez çalışmasından ne tür analizler çıkabileceği ve bilim felsefesi sahasına ne gibi katkılar yapabileceği belirtilmiştir.

Bu tez çalışmasında metin analizi yöntemi takip edilmiştir. Çalışmanın kaleme alınmasına kadar geçen süreçte atılan adımlar sıralanacak olursa: Öncelikle Filibeli Ahmed Hilmi ile ilgili bir literatür taramasının yapılması, ardından ulaşılan eserlerden tez çalışmasının konu ile ilgi olanların seçilmesi, seçilen eserlerin türüne göre tasnifinin yapılması ve çalışmanın bölümlendirmesine uygun bir şekilde eserlerin hangi bölümlerde kullanılacağına dair tahlilin yapılmasıdır. Tarih, edebiyat, psikoloji ve felsefe gibi birçok alanda eser sahibi olan Filibeli'nin felsefe ile ilgili düşüncelerini beyan etmiş olduğu eserlerin birkaçının Osmanlıca yazılmış olanları temin edildikten sonra, Latin harfleri ile transkripsiyonlarının temini sağlanarak birincil kaynak olarak bu eserler kullanılmış oldu. Yaşadığı dönemin düşünce hayatını daha iyi değerlendirebilmek adına o dönemin düşünce hayatını konu edinen kitaplara ve makalelere ulaşıldı. Son olarak da hem Filibeli'nin düşünceleri hem yaşadığı dönemin düşünce hayatı ile ilgili yapılmış olan tez çalışmaları elde bulundurulmuş oldu. Onun materyalizme getirmiş olduğu eleştiriler incelenmek istendiği için son olarak materyalizm kavramı ile ilgili kaynak taraması yapıldı. Tüm bu kaynaklarının termininden sonra yapılan tasnif ve tahlillerin neticesinde tez çalışmasının yazım sürecine başlanıldı.

Tez çalışmasının yazılışı esnasında istifade edilen kaynakların başında Filibeli Ahmed Hilmi'ye ait olan eserlerin orijinal nüshaları ve Latinize edilmiş ya da sadeleştirilmiş olanları gelmektedir. Devamında ise Filibeli'yi konu edinmiş kitap, makale ve onunla ilgili yazılmış tezler yer almaktadır. Ahmed Hilmi'nin kendi kitapları arasında materyalizm eleştirileriyle ilgili başlıca istifade edilen eserler arasında birincisi Filibeli'nin bir metafizik felsefe kitabı olarak işlev görmesi için yazıldığını ifade ettiği *Allah'ı İnkâr Mümkün Müdür? Yahud Huzûr-ı Fende Mesâlik-i Küfür*; ikincisi Celâl Nuri'nin *Tarih-i İstikbal* isimli eseri üzerinden doğrudan materyalizmi karşısına alıp eleştirdiği *Huzûr-u Aklü Fende Maddiyyûn Meslek-i Dalaleti*; üçüncüsü *Hangi Meslek-i Felsefeyi Kabul Etmeliyiz? Darü'l Fünun Efendilerine Tahriri Konferans* başlıklı felsefî metodoloji kitabıdır. Bu kitapların bilgisine ikinci bölümün eserler kısmında yer verilecektir.

İkincil kaynak olarak kullanılan eserler içerisinde Filibeli'yi doğrudan konu edinen kitap sayısı yok denecek kadar az iken, onunla ilgili yazılmış makalelerin kitaplara nispeten daha fazla olduğu görülmektedir. Bu tez çalışmasında Filibeli'ye dair bilgi edinilen kitaplar ve makaleler şu şekilde sıralanabilir:

1. *Türkiye'de Anti-Materyalist Felsefe (Spiritüalizm) İlk Temsilciler*: Neşet Toku tarafından kaleme alınan bu eser 1996'da Beyan Yayınları'ndan çıkmış olup 344 sayfadır. Üç bölümden oluşan bu kitabın birinci bölümünde spiritüalist felsefe ve Batı'daki temsilcilerini, ikinci bölümde spiritüalist felsefenin Türkiye'deki tezahürünü, üçüncü bölümde ise spiritüalist felsefenin Türkiye'deki temsilcilerini konu edinmiş. Bu son bölümde Türkiye'deki temsilcilerinden yedi ayrı isme yer verilmiş ve Filibeli Ahmed Hilmi bu isimlerden biridir. Onun hayatı, felsefeye bakışı, varlık ve bilgi anlayışı otuz sayfa içerisinde ifade edilmiştir.

2. *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri*: 548 sayfadan oluşan bu kitap Mehmet Akgün tarafından yazılmış olup, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları tarafından yayınlanmıştır. Dört bölümden meydana gelen bu kitapta materyalizmin tarihçesine, materyalizmin Türkiye'ye girmesinde etkili olan yayınlara ve mecmualara, Türkiye'ye girmesinde etkili olan fikir adamlarına yer verilmiştir. Kitabın materyalizme yapılan tenkitler kısmında Filibeli'nin düşüncelerine yer verilmiştir.

3. *Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi ve Spiritüalizm*: Zekeriyya Uludağ tarafından kaleme alınan bu eser aslında onun 1991 yılında Atatürk Üniversitesinde yapmış olduğu doktora tez çalışmasıdır. Daha sonra kitap olarak basılan bu eser 293 sayfadır ve Akçağ Yayınları tarafından yayınlanmıştır. Filibeli ile ilgili yapılmış ilk doktora çalışması niteliğinde olan bu eser, giriş ve sonuç hariç üç bölümden oluşmaktadır. Filibeli'nin hayatı ve felsefî kişiliği ile ilgili kapsamlı bilgiler içermekte olup, onun daha çok spiritüalist felsefeye ait düşünceleri yer almaktadır.

4. "Filibeli Ahmed Hilmi ve Materyalizme Yöneltdiği Eleştiriler": 2014 yılında Trakya Üniversitesi'nde gerçekleştirilmiş olan Milletlerarası Tartışmalı İlmi Toplantı sempozyumunda bu makale yer almaktadır. Trakya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bölümü'den Necip Yılmaz'a ait olan makale, 28 sayfadır. Filibeli'nin materyalizm eleştirisi üzerine yazılmış nadir kaynaklardan biridir. Filibeli'nin materyalizm tenkidine ve materyalist felsefeye genel hatlarıyla yer verilmiştir. Makale kısa olsa da içerik açısından sağlam olması bu çalışma sırasında konuya uygunluğu açısından istifade edilmesini sağlamıştır.

5. “Osmanlı Yeni İlm-i Kelâmında Materyalizm Eleştirileri”: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nden Yrd. Doç. Dr. Mehmet Bulğen’in kaleminden olan bu makale *Bilimname* dergisinin 2016 yılı birinci cildinde yer almaktadır. Tez çalışmasında Filibeli’nin kelâm düşüncesine yer verilirken bu makaleden çokça istifade edilmiştir. Osmanlı’da yeni ilm-i kelâm diye nitelendirilen grup içinde Filibeli’nin de yer alması ve bu makalenin yeni ilm-i kelâmcılarının materyalizm tenkitlerini incelemesi tez çalışmasına katkı sağlamıştır. Materyalizmin tarihsel bilgisine, Osmanlı’ya girişine ve ilk etkilerine, materyalizmle mücadele ve yeni ilm-i kelâm hareketinin doğuşuna, yeni ilm-i kelâmcıların materyalist felsefeyi tenkitlerine yer verilmiştir.

Filibeli Ahmed Hilmi’nin tarih, felsefe, edebiyat, psikoloji alanlarında eserler verdiği daha önce belirtilmişti. Onun hakkında yapılan tez çalışmalarına bakıldığında düşünürün bu özelliğini doğrular bir sonuç ortaya çıkmaktadır. Filibeli’nin yazın hayatının zenginliği ve farklı türden eserler vermesi, farklı alanlarda onunla ilgili çalışmalar yapılmasını sağlamıştır. Onu konu alan pek çok akademik çalışma bulunmaktadır. Bu kısımda tez çalışması boyunca Filibeli ile ilgili yazılmış olan doğrudan başvurulan tezler ve diğerleri olmak üzere bilgi verilecektir. Doğrudan başvurulan konuya çeşitli katkılar yapan tezler sıralanacak olursa:

1. Mehmet Zeki Ekici, “II. Meşrutiyet Devri Fikir Adamı Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi Hayatı ve Eserleri” (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997): Filibeli hakkında detaylı bir doktora tezi olan bu çalışma giriş ve sonuç bölümleri ve dört ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Filibeli’nin hayatına, ikinci bölümde yayın hayatına, üçüncü bölümde düşünce dünyasına, dördüncü bölümde ise edebi eserlerine dair bilgilerden oluşmaktadır. Bu tezde Osmanlı arşivlerinden yararlandığı görülmektedir. Her bir bölüm kendi içinde müstakil bir şekilde bir yüksek lisans tezi niteliği taşımaktadır. 669 sayfadan oluşan bu çalışmada dört başlık altında mevcut bulunan konular hakkında ayrıntılı bilgilerin mevcut olduğu ve Filibeli’nin tüm hayatı hakkında oluşan genel nitelikte bir tez çalışması olduğu görülmektedir. Filibeli ile ilgili yapılmış olan en kapsamlı bu akademik çalışma, birincil kaynak olarak başvurulabilecek özelliktedir.

2. Ramazan Demirci, “Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi’ye Göre İslâm Düşüncesinin Problemleri” (Yüksek Lisan Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014): Giriş, iki ana bölüm ve sonuç kısmında oluşan bu tez çalışması, isminden anlaşılacağı üzere İslâm düşüncesinin problemlerini

Filibeli’nin nasıl değerlendirdiğini konu edinmektedir. Osmanlı düşünce hayatı ve Filibeli’nin İslâm düşüncesi alanında gördüğü problemler ve bu problemlere getirdiği çözüm önerileri izaha çalışılmıştır. Tez 90 sayfadan oluşmaktadır.

3. Emine Bektaş, “II. Meşrutiyet Dönemi Entelektüel Hayatının Önemli Bir Siması: Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi” (Yüksek Lisan Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015): Filibeli’nin siyasi, tasavvufi, edebi ve felsefe kişiliğinin eserleri üzerinden gösterilerek ve Filibeli’nin bütüncül bir şekilde ele alınmasıyla bu çalışmanın oluştuğu görülmektedir. Giriş ve sonuç kısmı hariç beş ana bölümden oluşan bu tez çalışmasında Filibeli’nin hayatı, yaşadığı dönemdeki felsefî ve siyasî fikirler, bu fikirlerin eserlerinde olan etkisi ve Filibeli’nin etkilendiği eserler ele alınmıştır. Filibeli’nin genel olarak hem felsefî kişiliği hem edebî kişiliğinin bu tezde ele alınması sağlam kaynaklardan biri konumundadır. Filibeli’nin felsefî kişiliğinin eserleri üzerinden incelendiği bu akademik çalışma 113 sayfadan oluşmaktadır.

Bu tezin yazılışı esnasında yararlanılan tezler dışında Filibeli hakkında yapılmış olan on küsura yakın tez çalışması bulunmaktadır. Bu tezlerde Filibeli ile ilgili genel olarak onun ahlaki, felsefi, İslâm düşüncesi, Tanrı düşüncesi gibi konular tez başlığını oluşturmuştur. Yürütülmüş olan bu tez çalışmasına gelince, diğerlerinden farklı olarak Filibeli’nin materyalizme olan tenkitlerine müstakil bir şekilde yer verilmiş bunun haricinde onun hayatına ve genel olarak felsefî fikirlerine değinilmiştir. Daha önce yapılmış olan tez çalışmalarında Filibeli’nin siyasî görüşleri, Allah anlayışı, ahlakî görüşü müstakil olarak yer aldığından, bu tez çalışmasında ayrıca bu konulara değinilmemiştir.

2. DÜŞÜNCE AKIMI OLARAK MATERYALİZM

2.1.Materyalizmin Tanımı ve Tarihsel Gelişimi

Yeryüzündeki varlıklar içinde tek akıl sahibi olan insanoğlunun, var olduğu günden bu yana üzerinde düşündüğü en temel konuların başında Tanrı ve varlık-yokluk kavramları gelir. Kaynağını kimi zaman dinden kimi zaman felsefeden alan bu temel konularla ilgili akıl yürütmeler ve ortaya çıkan düşünce sistemleri çeşitli fikir akımlarının şekillenmesine yön vermiş ve hatta felsefe tarihinin birçok dönemleri üzerinde etkili olmuştur. Toplumsal yaşamın ve insan zihninin üzerinde ciddi anlamda etkili olan bu fikir akımlarından biri şüphesiz materyalizmdir.

Materyalizm dünyanın tamamen maddeden oluştuğunu öngören, var olanın ve gerçek olanın sadece madde olduğunu ileri süren, zihinsel ya da sezgisel herhangi bir şeyin var olmadığı düşüncesinin temelinde bulunan görüştür. Latince 'madde' anlamına gelen 'materia' kelimesinden türeyen materyalizm, bir terim olarak ruh, düşünce, bilinç de dâhil olmak üzere var olan her şeyi madde ve etkileşimlerine indirgeyen[1] ya da bir bütün olarak gerçekliği fiziksel süreçlerle açıklamaya çalışan teorinin adıdır.[2]

Materyalizmin sözlük anlamı geniş çerçevede "yalnızca maddenin gerçek olduğunu, madde ve maddenin değişimleri dışında hiçbir şeyin var olmadığını, varlığın madde cinsinden olduğunu öne süren görüş; yer kaplayan girilmez, yaratılmamış ve yok edilemez, kendinden kaim olan, harekete yetili maddenin, evrenin biricik ya da temel bileşeni olduğunu savunan varlık anlayışı" olarak belirtilir.[3]

Bu görüşe göre her şeyin kesin sebebi, maddi (cansız, zihni olmayan veya belirli temel fiziki güçler) süreçler veya *entities* (mekanizm)'dir.[4] Tabiatüstü olayların, bilinç kavramının, zihinsel ve ruhsal olgulara ilişkin durumların bir

---

[1] Morris T. Keeton, **The Dictionary of Philosophy,** ed. Dagobert D. Runes, (New York: Philosophical Library, 2010), 189.
[2] A.R. Lacey, **A Dictionary of Philosophy**, (New York: Routledge, 1996), 194
[3] Ahmet Cevizci, **Felsefe Sözlüğü,** (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2013), 1074.
[4] Mehmet Akgün, **Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri,** (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988), 11.

gerçekliği olduğunu kabul etmemesine karşın, evrende yaşanılan tüm hareketleri ve olayları ve bunların neticesinde meydana gelen durumları sadece maddi sebeplerle açıklanması gerektiğini savunan görüştür.

Materyalizm maddenin tek gerçek olduğunu kabul ederek her şeyi ona indirgeyen bir ekoldür.[5] Materyalizm öğretisi insanın varlığının bilincine varmasında asıl olan gerçekliğin madde olduğunu, bilincin maddenin bir gölgesi ve yansıması olduğunu kabul etmektedir. Materyalizm tabiatüstü ve fizik ötesi olayları yadsımanın doğal bir sonucu olarak spiritüalizm, idealizm, rasyonalizm gibi disiplinlerle karşı karşıya gelmiş, başta Tanrı inancı olmak üzere yaratılış, ibadet, melek, vahiy, kutsal kitaplar, peygamberlik ve ahiret gibi birçok dinî inancın yanılgıdan başka bir şey olmadığını[6] savunmuştur ve fizik ötesi alanları ve kanunları kabul etmeyen bir teori haline gelmiştir.[7]

Materyalizm kavramı hakkında başka bir tanım ise şöyledir: "İlkece tüm olay ve olguların maddi nesnelerle ya da dinamik maddi değişikliklerle açıklanabileceğinden yola çıkan maddecilik, ruhsal varlıkların, bilincin ya da zihinsel durumların gerçekliğini yadsır. Bu nedenle felsefe tarihçileri, maddeciliği genellikle tanrıtanımazlık ve bilinmezcilik ile bağdaştırırlar."[8]

Buraya kadar ifade edilen ve yer verilen tanımlardan anlaşılacağı üzere, materyalizm evrendeki her şeyi maddeye ve maddi sebeplere bağlı olarak açıklar ve maddenin dışında herhangi bir gerçek aramaz ve kabul etmez. Bu felsefî akım maddeyi değişmez, aktif ve dinamik bir ilke olarak kabul eder, ruh ve fikir gibi manevi cevherlerin bu maddenin bir tezahürü olduğunu iddia eder yahut bu cevherleri inkâr eder.[9]

Felsefe, mitolojinin etkisinden kurtulup olayların akılla izah edilmesi ile başlatılır ve Eski Yunan'da başladığı kabul edilir.[10] Materyalizmin, fikir tarihinde ilk kez sistemli bir düşünce olarak Yunanistan'da ortaya çıktığı ve onun felsefe tarihi

---

[5] Halil İbrahim Köse, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Materyalizm Tartışmaları Bağlamında Din Bilim İlişkisi" (Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015), 2.
[6] Aydın Topaloğlu, "Materyalizm", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, c.28, (Ankara: 2003), 137.
[7] Halil İbrahim Köse, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Materyalizm Tartışmaları Bağlamında Din Bilim İlişkisi,** 2.
[8] Sarp Erk Ulaş, **Felsefe Sözlüğü,** haz. A. Bâki Güçlü; Erkan Uzun; Serkan Uzun; Ü. Hüsrev Yolsal, (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2002), 916.
[9] Süleyman Hayri Bolay, **Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi**, (İstanbul: Polat Matbaası, 1979),46.
[10] M. Necip Yılmaz, "Filibeli Ahmed Hilmi ve Materyalizme Yönelttiği Eleştiriler", **Osmanlı İlim, Düşünce ve Sanat Dünyasında Balkanlar, Milletlerarası İlmi Toplantı, 07-09 Mayıs 2014** (Edirne: Trakya Üniversitesi Balkan Kongre Merkezi, 2014): 351.

kadar eski ancak ondan daha eski olmadığı görülmektedir.[11] Bunun yanı sıra materyalist düşünce ilk kez sistemli bir şekilde Yunanistan'da ortaya çıkmış olsa da, eski Çin ve Hint kaynaklarında da materyalist felsefeye dair izlere rastlanmaktadır.

İlk Yunan filozofları varlığın özünü (arkhe) ve varlığın ne olduğunu bulma süreçlerinde her şeyi madde bakımından düşünmüş olmalarına rağmen, düşünce tarihinde bir kısım tarafından tam olarak materyalist kabul edilmemektedir. Çünkü İlk Yunan filozoflarının kabul ettikleri madde tasavvuru karışık ve kapalıdır.[12] Örneğin İlk Yunan filozoflarından Thales (M.Ö. 624-546)'e göre her şeyin temelinde su vardır. Thales her şeyin aslının su olduğunu söylerken, bir taraftan da suya canlılık (hylosoist) ve ruhsallık atfetmektedir. Ona göre ilk ilke olan suyun değişimleri ile varlığın türemesi gerçekleşiyor ve devamlılığı sağlanıyordu. Thales'e göre ilk ilke su iken, Anaximandros (M.Ö. 610-645)'a göre *apeiron*[13], Anaximenes (M.Ö. 584-524)'e göre hava ve Heraklit (M.Ö.544-484)'e göre ateşti ve aynı şekilde ilk ilke olarak kabul ettikleri arkhe'lere canlılık atfediliyorlardı. Bu filozoflar kimi kaynaklarda materyalist olarak geçse de, bunların kabul ettikleri arkhe'lerde maddi olanla manevi olan unsurlar bir arada bulunduğu için tam olarak materyalist sayılmamaktadır. Aşağıdaki kısımda tarihsel süreç içerisinde gerçek materyalist olarak kabul edilen filozofların kimler olduğu ve çağlar boyunca materyalizmin ne gibi değişimler geçirdiği üzerinde durulacaktır.

2.1.1. Antik Çağda İlk Temsilcileri

Antik Çağ filozofları içerisinde atomculuk eksenli sistemli bir tabiat düşüncesi ortaya koyarak[14] gerçek anlamda materyalist kabul edilebilecek ilk düşünürler Leucippus (M.Ö.5.Yüzyıl) ve öğrencisi Demokritos (M.Ö.460-360)'tur. Leucippus ve Demokritos öncesinde madde ve atom temelli düşünceye sahip filozoflar olsa bile Leucippos ve Demokritos materyalizmi sistem haline getirmelerinden dolayı materyalizmin en esaslı ilk temsilcileri kabul edilmektedir.

Leucippus, atomcu Yunan düşüncesinin önde gelen okulu olan Abdera okulunun kurucusudur. Yaşadığı yüzyıl M.Ö.5 olup, doğum ve ölüm tarihleri tam

---

[11] Friedrich Albert Lange, **Materyalizmin Tarihi ve Günümüzdeki Anlamının Eleştirisi**, çev. Ahmet Arslan (İstanbul: Sosyalist Yayınları, 1998), 5.
[12] Akgün, **age,** 36.
[13] Sonsuz anlamına gelen *apeiron* kelimesi, maddenin hareketini ifade etmek için kullanılmış olup, maddeye sonsuzluk atfetmektedir.
[14] Mehmet Bulğen, "Osmanlı Yeni İlm-i Kelâmında Materyalizm Eleştirileri", **Bilimname: Düşünce Platformu**, s. 30 (2016): 396.

olarak bilinmemektedir. Sonsuz sayıda ve durmadan hareket eden atomların olduğunu kabul eden Leucippus'a göre eşya sürekli bir hareket ve değişim halinde olduğundan atomlar da sonsuz sayıda şekillere sahiptir. Leucippus, var olanla var olmayanın gerçekliğini, doluluğun yanında boşluğu ve varlık kadar yokluğun da gerçekliğini kabul etmektedir. Atomların bölünemez olduğunu fakat fiziksel olarak atomların bölünebildiğini savunan Leucippus, atomların bir uzamı olduğunu ve bütün atomların töz bakımından benzerliğini kabul etmektedir. Bu sebeple eşyadaki bütün farklılıklar ya atomların şekillerinden veya onların düzenlenişlerinden kaynaklanmaktadır.[15] Farklılıkların şekil, konum ve düzenleniş gibi üç yoldan doğması Leucippus tarafından belirtilmiştir.[16] Hiçten hiçbir şeyin meydana gelmeyeceği ama bir temel ve zorunluluktan her şeyin olabileceği düşüncesine sahip olan Leucippus, bir hareketin oluşması için de bir gücün olması zorunluluğunu ifade etmektedir.

Materyalizm düşüncesinin Antikçağ'daki en önemli ismi olan Demokritos (M.Ö.460-360) evrende bulunan tüm nesnelerin sadece maddeden meydana geldiğini, onların kendinden varlık olduğunu kabul eder. Ona göre evrene müdahale eden ne bir akıl vardır, ne de evrenin düzeni tesadüfi olarak oluşmuştur. Var olan nesne, meydana gelmemiştir, kendinden varlıktır ve yok olması düşünülemez olup, hiç değişmez. Hocası Leucippus gibi o da var olanla var olmayanın gerçekliğini, doluluğun yanında boşluğu ve varlık kadar yokluğun da gerçekliğini kabul etmektedir. Maddenin en temelinde sonsuz sayıda olan ve boş uzay sayesinde sürekli hareket etmekte olan bölünemeyen unsurlar yani atomlar vardır. Atomlar, dolu, aralıksız olarak dolu, masif cisimciklerdir, aralarında ise boşluk vardır.[17] Bu dolu cisimciklerin boşlukta yer değiştirmesi ile hareket hâsıl olmaktadır. Boşluk olmadığı takdirde, hareketin izahı yapılamayacağı gibi, atomlar dahi birbirinden ayırt edilemezler, hatta mevcut olamazlar.[18] Ezelden beri hareket halinde olan bu atomların birbirlerinden ayrılmaları sadece biçim, yer, büyüklük ve ağırlık bakımındandır. Niteliksel olarak bir farkları yoktur, aralarında bulunan fark sadece nicelikseldir. Sonsuz sayı ve sonsuz biçim olarak atomlar çeşitlilik gösterir. Atomlarda değişiklik olarak kabul edilen durum onların hareket etmeleridir. Bazıları hızlı hareket ederken, bazılarının hızı ise yavaştır. Sürekli bir hareket içinde olan

---

[15] Akgün, **age,** 37.
[16] **age**, 37.
[17] Durmuş Hocaoğlu, **Sokrates Öncesi Grek Felsefesi**, (İstanbul: 2007), 33.
[18] **age**, 33.

atomların birbirine çarpmaları neticesinde oluşan sapmalar, evrenin meydana gelişinin başlangıcı olur ve sayısız dünya ortaya çıkar. Ayrıca Demokritos, ruhu meydana getiren atomların en ince, en düzgün ve en hareketli atomlar olduğunu kabul eder.[19] O, ruhun varlığını reddetmemekle birlikte ruha maddî bir anlam yüklemiştir.

Antikçağ materyalist düşünürlerinden biri olan Epicuros (M.Ö.341-270) ile birlikte, Helenistik dönemde[20] Demokritos'un felsefesi yeniden canlanır. Demokritos'un metafiziğini ve varlık görüşünü benimseyen Epicuros için de gerçek varlık boşluk ve atomlardan ibarettir.[21] Demokritos'a göre sınırsız sayıda olan, yok edilemeyen ve boşlukta sürekli hareket halinde olan atomların bu hareketleri doğal ve zorunlu iken; Epicuros'un düşüncesinde bu hareketler zorunluluktan değil atomların ağırlığı ve tesadüfiliğinden kaynaklanır. Onun amacı bâtıl inançlardan, korkulardan arınmış mutlu bir hayat için materyalizmin tek temel kabul edildiği bir sistem kurmaktı. Felsefeyi mutluluğun anahtarı olarak gören Epicuros varlık açıklamasını materyalist bir tutumla yapmış ve Tanrı ve ölüm korkusundan insanları kurtarmaya çalışarak insanlara mutluluk kapısını aralamaya çalışmıştır.[22]

2.1.2. Orta Çağda Materyalizm

Materyalizm, Batı kaynaklı bir düşünce olarak ortaya çıkmasına rağmen Ortaçağ boyunca Batı felsefesinde çoğunlukla tepkiyle karşılanmıştır. Özellikle o dönemde Yahudilik ve Hristiyanlık dinlerinin etkin bir konumda olmasından dolayı materyalist düşünce askıda kalmış, eleştirilmiş ve destek görememiştir.

Ortaçağ döneminin en önemli temel özelliği, dönemin düşünce yapısında skolastik düşüncenin, ilahiyatçı düşüncenin hâkim olmasıdır. Bolay'a göre bu ilahiyatçı görüş, Batı'da Aristo'nun fikirlerini kaynak alırken Doğu'da yani İslâm'da Kur'an'ı Kerim'e dayanmaktaydı.[23] Batı dünyasında hâkim olan skolastik görüşün neticesinde felsefenin ve bilimin yalnızca kilise ve din adamları kontrolünde olması,

---

[19] Akgün, **age,** 41.
[20] Büyük İskender egemenliğinin kurulmasıyla birlikte, etkisini yitirmiş olan Antik Yunan kent devletleri, daha geniş bir coğrafyanın bir parçası olarak yerini almıştır. Büyük İskender'in M.Ö 323 yılında ölümünden sonra ortaya çıkan iktidar mücadelesinin neticesinde eski düzene geri dönülemeyeceği anlaşılır ve Helenistik dönem olarak adlandırılan bu dönem başlamıştır.
[21] Hüsameddin Erdem, **İlk Çağ Felsefesi Tarihi**, (Konya: Hü-Er Yayınları, 2000), 292.
[22] Karl Marx, **Demokritos ile Epikurus'un Doğa Felsefeleri**, çev. Hüseyin Demirhan, (Ankara: Sol Yayınları, 2009), 39.
[23] Bolay, **age,** 114.

dogmatik düşüncelerden başka herhangi bir düşünceye açık kapı bırakılmaması materyalist felsefenin etkili bir teori olmamasına neden olmuştur.

15. yüzyıla kadar Batı dünyasında etkili bir düşünce akımı olamayan materyalizmin tek bir tane de olsa savunucusu olarak atomcu düşünür Nicolas d'Autrecourt bulunmaktadır. Atomcu düşünür kilisenin düşünce hayatı üzerindeki otoritesine ve skolastik düşüncenin baskısı karşısında atomcu bir düşünceyi savunmasıyla Ortaçağ Batı dünyasında varlığını gösterir. Nicolas d'Autrecourt'a göre "tabiat olaylarında birleşip ayrılan atomların hareketlerinden başka bir şey yoktur."[24] Sorbonne Üniversitesine materyalist düşüncesiyle ilgili birkaç tez sunmuş ve bu düşüncelerini şu şekilde ifade etmiştir:

> "-Eğer Aristo'yu ve yorumcularını bir kenara bırakıp, tabiatı incelemeye koyulsaydık, kolayca ve çarçabuk bir bilime varabilecektik.
> -Tanrı'yı en yüksek varlık olarak pekâlâ düşünürüz, ama böyle bir varlığın var olup olmadığını bilemeyiz.
> -Evren sonsuz ve ezelîdir, çünkü yokluktan varlığa bir geçiş düşünülemez."[25]

Avrupa düşünce tarihinde Ortaçağ Avrupası'nda materyalizm düşüncesinin çok yer bulamamış olmasına nazaran Ortaçağ İslâm dünyasında materyalist düşünce daha etkili olmuştur. Materyalizm düşüncesinin İslâm dünyasındaki karşılığı Dehriyyun diye adlandırılan materyalist gruptur. Âlemin ezelî olduğunu ve bir yaratıcısının bulunmadığını savunan materyalist felsefe akımının temsilcisi olan Dehrîler[26] bilginin temelinde yalnızca duyuların olduğunu, sadece duyularla algılanabilen varlıkların gerçekliğini ve ilahi bir gücün varlığının inkârını savunarak materyalist olarak tanınmaktadır. Bu materyalist felsefe akımının bilinen filozofu İbnü'r-Râvendî (ö. 910) yazmış olduğu eserlerde İslâm dinine ve peygamberlere karşı cephe alır. İlhan Kutluer, İbnü'r-Râvendî'nin bir Yahudi'nin evinde ve onun himayesiyle yazdığı kaydedilen *Kitâbü'd-Dâmiğ*'de ileri sürülen fikirlerin İslâm'ın kutsal kitabını aşağılayan, muhtevasıyla alay eden, ilâhî kelâm kavramını hiçe sayan iddialardan oluştuğunu belirtir.[27] Ortaçağ İslâm dünyasında materyalizmin İslâm'daki karşılığı olan Dehrîlik zaman zaman İslâm düşüncesinde ortaya çıkmış olsa da felsefî bir ekol haline dönüşmemiştir.

---

[24] Lange, **age**, 198.
[25] Alfred Weber, **Felsefe Tarihi**, çev. H. Vehbi Eralp, (İstanbul: Sosyal Yayınları, 2010), 179.
[26] Hayrani Altıntaş, "Dehriyye", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, c. 9, (İstanbul: 1994): 107.
[27] İlhan Kutluer, "İbnü'r-Râvendî", **TDV İslâm Ansiklopedisi,** c. 21, (İstanbul: 2000): 180.

2.1.3. Yeni Çağda Materyalizm

Yeni Çağ'da materyalizm düşüncesinin gördüğü kabul, Ortaçağ'daki durumundan farklı bir gelişme kaydetmiştir. Antik Çağ'daki eserlerin yeniden incelenerek, düşünce alanında akılcılığın devreye girmesiyle ve skolastik düşüncenin baskısına, tüm düşünce sistemlerinin kilisenin elinde olmasına, dinî otoriteye karşı çıkılmasıyla yeni bir dünya görüşünün benimsenmesi Yeni Çağ'da materyalist felsefenin toplumda kabulüne ve materyalizmin yaygınlaşması için zemin bulmuştur. Bu zeminde materyalist düşünceyi canlandıran İtalyan düşünür Giordono Bruno'dur (1550-1600).

Bir taraftan materyalizm düşüncesinin takipçisi olan düşünür Giordino Bruno (1550-1600), materyalist felsefenin yanı sıra Ortaçağ'ın düşüncesinden bir kurtuluş olarak yeni dönemde doğa üzerine yoğunlaşmıştır. Materyalist filozof olarak adlandırılsa da daha çok panteist bir düşünce sistemine sahip olduğu görülmektedir. Bruno ve benzeri düşünürlerin doğa tasarımları ortaçağ düşüncesinden modern düşünceye geçişi işaret etmiş ve bu düşünceyi geliştirmişlerdir. Fakat Bruno'ya göre değişimin tam olduğunu söyleyebilmek için bir başka unsurun gerekliliğine ihtiyaç vardır. Bu gerekliliği sağlayacak unsurun ise Rönesansın bilimsel devri olduğunu ifade etmektedir.[28]

Ortaçağ teolojisini tamamıyla reddeden İngiliz filozof Thomas Hobbes (1588-1679) ise modern felsefenin ilklerindendir. Yaşadığı dönemde kilisenin siyasî otoritesinin devam etmesinden dolayı Tanrı'yı ve Kutsal Kitab'ı açıkça reddetmez, fakat dönemin felsefesinin mahiyetini oluşturan her şeyin bilimle açıklanabileceği ve insanın da bilimle açıklanabilecek bir varlık olduğu düşüncesini savunur. Thomas Hobbes, varlık alanını madde ile sınırlaması, madde dışında var olduğu iddia edilen varlıkları felsefenin dışına çıkararak üstü kapalı biçimde reddetmesi sebebiyle bir maddeci olarak kabul edilmiştir.[29] Bu döneme gelinceye kadar materyalizm klasik materyalizm olarak adlandırılırken, bu dönemin sahip olduğu mekanik düşünce anlayışına göre vulgar/mekanik materyalizm olarak anılmaya başlanmıştır. Vulgar materyalizm şeylerin sadece mekanik taraflarını göz önüne alarak canlıları makine olarak algılar ve insanın da bir tür makineden ibaret olduğu düşüncesindedir. Thomas

---

[28] İsmail Kıllıoğlu, "Aydınlanmanın Felsefi Temellerinin Tartışılması II" **FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi**, s.5 (2015): 353.

[29] Hümeyra Karagözoğlu, "Homo Homini Lupus: Thomas Hobbes'un Ahlak Felsefesi Üzerine", **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**. s. 30 (2006): 216.

Hobbes vulgar materyalizm düşüncesine sahiptir. Hobbes varlık alanını madde ile sınırlar. Ona göre evrendeki her şeyin meydana gelişi mekanik bir şekilde olur ve bunu sağlayan şey de harekettir. Madde, mekanik bir zorunlulukla hareket eden sistemin içinde kendi de mekanik bir sisteme sahiptir ve bu hareket geometrik bir kesinlikle açıklanabilmesinin yanında ve kendinden önceki nedenlerin doğal bir sonucudur.[30]

17. yüzyıl modern materyalist düşüncenin doğuşuna etki eden isimlerden biri Fransız filozof Pierre Gassendi (1592-1655)'dir. Paris'te bir papaz ve aynı zamanda Kraliyet Kolejinde astronomi hocası olan Pierre Gassendi[31] Aristotelesçi anlayışı reddeder ve Epicuros atomculuğunu yeniden canlandırmaya çalışır. Gassendi, atomların ezelî olmadığını ve yaratılmış olduğunu iddia eder ve böylece Epicuros'un atom nazariyesini Hıristiyan inancına yaklaştırır. Gassendi yaratıcı bir Tanrı'nın varlığını kabul ederek varoluşun ilk sebebini ulûhiyete verir ve sonrasında meydana gelen değişim ve gelişimleri maddeye bağlar.

Bir diğer isim Rene Descartes (1596-1650), skolastik düşünceden sıyrılışın yani modern felsefenin başlangıcının önemli ismidir. Hatta modern felsefenin Descartes ile başladığı kabul edilir. Kendinden önceki sorgulamaya kapalı felsefî sistemlere karşı durarak kendi felsefî sistemini oluşturur ve var olduğundan emin olduğu aklın varlığı ile her şeyi sorgulayan/sorgulamak gerektiğine inanan bir düşünce sistemi oluşturur. Descartes'ın felsefesi, etkin ve doğa üzerinde insanın egemenliğini arttıran bir bilimin ortaya çıkmasının yolunu açar. Ona göre doğa bir makinadan ibarettir. Bolay'ın *Felsefî Doktrinler Sözlüğü*'nde açıkladığı üzere "hayat da dâhil her şeyi hareketlerin değişim ve intikaline ircâ eden ister fiziksel, kimyasal ve biyolojik olaylar olsun, isterse ruhi, sosyal ve manevî olaylar olsun, her şeyi mekanik kanunlar ve verilerle açıklayan, hareketlerin değişiminin her çeşit olayı izaha kâfi geleceğini, varlığın mekanik olarak hareket ettiğini iddia eden felsefî meslek" olan mekanizm[32] evrende meydan gelen bütün olayların doğa yasaları ile açıklanabileceğini iddia eder. Descartes mekanizminde, Tanrı fikrini kabul eder, fakat Tanrı evren üzerinde sürekli etken bir konumda değildir. Doğanın bir makinadan ibaret olduğunu ve bu makinaya ilk hareket ettirici gücü Tanrı'nın verdiğini, sonrasında ise müdahale etmediğini iddia eder.

---

[30]Hümeyra Karagözoğlu, **Homo Homini Lupus: Thomas Hobbes'un Ahlak Felsefesine Üzerine,** 217.

[31] Mehmet Bulğen, **Osmanlı Yeni İlm-i Kelâmında Materyalizm Eleştirileri,** 399.

[32] Süleyman Hayri Bolay, **Felsefi Doktrinler Sözlüğü**, (İstanbul: Ötüken Yayınevi, 1979), 160-161

2.1.4. Yakın Çağda Materyalizm

Rönesans devrinin bilim ve düşünce alanında ilerleme kaydettirici etkisi, Yeniçağ döneminde aklın devreye girmesi, kiliseyi ve skolastik düşünce yönetimini karşısına alan akılcı fikirlerin ortaya çıkmasının neticesinde 18. yüzyıl materyalizmi daha ses getirir bir şekilde toplum hayatında yer edinmiştir. Özellikle Descartes'in mekanizm teorisinin ve Newton mekaniğinin etkisiyle materyalist düşünceler neredeyse yadsınmayacak şekilde ortaya çıkmıştır.

Fransız vulgar materyalizmi söz konusu olduğunda bahsedilecek ilk isim Julien Offroy de la Mettrie (1709-1751)'dir. Descartes'in mekanizm teorisinden hareket eder ve insanın makineden ibaret olduğu kanaatindedir. Hatta Descartes'in makine-hayvan tezinin kapsamını genişleterek insanı da buna dâhil eder. İnsanın ne hayvanlardan ne de bitkilerden yani diğer tüm canlılardan hiçbir farkının olmadığı iddiasında bulunan Mettrie, insanın sadece diğer canlılara göre karmaşık bir yapıya sahip bir makine olduğunu, ayrım yapılabilecek tek farkın bu olduğunu söyler. Ona göre insan ayrıcalıklı bir sınıf değildir. *Ruhun Doğal Tarihi* isimli eseri ruhun özünde ne olduğuyla ilgili Mettrie'nin en önemli bir çalışmasıdır. Mettrie, ruhun varlığını inkâr etmemekle birlikte madde ve cisimlerin özü gibi, insan ve hayvanların özünün de insan için daima bir bilinmeyen olarak kalacağını belirtir.[33]

Materyalizmin bu dönemde savunucularından biri de akılcı ve eleştirici yaklaşımlarla, içinde bulundukları dönemi sorgulayarak evrensel bir eser ortaya koyan ansiklopedistlerdir. Bu gruba öncülük eden ve materyalizmin savunucusu olan Denis Diderot (1723-1789) sadece kâinatın mevcut olduğunu ve bir Tanrı'ya gerek olmadığını söyler.

18. yüzyılın materyalist düşünürlerinden Helvetius (1715-1771) maddeci bir ahlak teorisi oluşturmaya çalışmıştır. Ona göre insanın bütün davranışlarının temelinde bencillik vardır ve insanı harekete geçiren, bir amaca götüren fiiliyatının özünde egoizm bulunmaktadır. İnsan şahsi menfaati için harekete geçerek zevke ulaşamaya çalışır. Helvetius insanın zevke ulaşmaya çalışması ve acıdan kaçınmasını kendi oluşturduğu ahlakî materyalizminde ölçü olarak kabul eder. Diğer bir düşünür Baron d'Holbach (1723-1789) din olgusunun insanın tabiattan ve gerçek hayattan uzaklaştırdığı düşüncesini savunarak, aklın gücüne erişememiş, maddeyi gerçek anlamda kavrayamamış insanların bir çıkış yolu olarak Tanrı'nın varlığına

---

[33] Cem Doğan, "Filibeli Ahmed Hilmi'nin Geç Dönem Osmanlı Materyalistlerine Cevapları", **Kutadgu Bilig Felsefe Dergisi,** s.24 (2013): 249.

başvurduklarını ifade eder. Ona göre hâlbuki gerçekte var olan şey madde ve bu maddenin hareketleridir, tabiatüstü varlıklar sadece insanın hayal gücünün eserleridir.

19. yüzyıla gelindiğinde materyalizm düşüncesi toplumlar arası etkileşimin tesiriyle daha çok ses getirir olmuştur. Bu yüzyılın Alman materyalistlerinden Moleschott (1822-1893) madde ve kuvvetin ezelî olduğunu savunur. Madde ve kuvvetin birbirinden ayrılmayacağı iddiasıyla, aralarında tekrar edegelen bir madde ve kuvvet alıp vermesi bulunmaktadır. Psikolojik materyalizmin prensiplerini geliştiren, ruh ile beden arasında bir fark olmadığı, her ikisinin de aynı şey olduğunu iddia eden Cabanis (1757-1808) ve ondan etkilenen Karl Vogt (1817-1895) dönemin önemli materyalistlerindendir. Materyalizmin Almanya'daki temsilcilerinden bir diğeri Ernest Haeckel (1834-1919)'dir. O, kâinatın ölümsüzlüğünü, madde ve ruhun ayrılamaz olduğunu, meydana gelen olaylar arasında bir fark bulunmadan aynı madde ve kuvvetten hareket ettiğini iddia eder.

Bu tez çalışmasının asıl konusunda etkin bir yeri olan ve materyalist felsefede önemli bir eser olan *Madde ve Kuvvet* eserinin sahibi olan düşünür Ludwing Büchner (1824-1899), bu eseriyle Osmanlı toplumunda büyük tartışmalara yol açmıştır. Gerçek var olanın madde ve kuvvet olduğunu savunan Büchner, madde ve kuvvetin ebedî olduğunu, madde ve kuvvetin ayrı olarak düşünülemeyeceğini ifade eder.

Görüldüğü üzere, çalışmanın bu başlığında materyalizmin tarihsel süreç içerisindeki gelişimine yer verilmiş oldu. Materyalizm hiçbir çağda tam anlamıyla aynı kalmamış ve içinde bulunduğu çağa göre ilerleme kat etmiş ya da değişime uğramıştır. Materyalizmin her çağda aynı kalmadığı kabul edilmektedir. Çalışmanın ana konusu olan Filibeli'nin materyalizm eleştirisi ise bu ekolün Yakın Çağ'da ortaya koymuş olduğu düşünceler ve bu düşüncelerin son dönem Osmanlı toplumunda nasıl yankı bulduğuna dair olacaktır.

2.2. Materyalizm Öncesi Osmanlı'da Düşünce Hayatı

Materyalizm öncesi Osmanlı'da düşünce hayatı olarak bahsedilen dönem aslında Osmanlı'da Batılılaşma hareketlerinin başlamadığı dönemi kapsamaktadır. Klasik Osmanlı düşüncesi, devletin askeri yenilgilere uğramasına kadar kendini korumuş fakat 17. yüzyılın sonlarına doğru mağlubiyetle sonuçlanan savaşlar sonrasında Batı bilimi üzerinde durulmaya başlanmıştır.

Osmanlı Devletinin üzerinde kurulduğu coğrafya kendisinden önceki İslâm devletlerinden harmanlanmış zengin bir kültürel mirasa sahip topraklardı. Bu topraklarda Büyük Selçuklu, Anadolu Selçuklu ve diğer İslâm devletlerinden aktarılan kültürel zenginlik devletin düşünce dünyasının çerçevesini oluşturmaktaydı. Bu mirasın temelinde bulunan sağlam bir Sünni dinî inanç ve bu inançtan destek alan dünya görüşünün neticesinde insanlığa iyimser bir bakış, idare ettiği farklı grup ve toplulukları Allah'ın bir emaneti olarak görme anlayışı oluşmaktaydı.[34] Bir İslâm devleti olan Osmanlı Devleti'nin, düşünce dünyasının şekillenmesinde mevcut olan bu anlayışla İslâm düşüncesini de canlı tutma anlayışı hâkimdi.

Osmanlı kurulduğundan beri düşünce dinamiklerini cihan hâkimiyeti, nizâm-ı âlem, devletin bekası gibi idealler oluşturmakta ve bu idealleri Kurân-ı Kerim'de tavsiye edilen akletme, öğüt alma ve basiretli davranma gibi düşünme ve bilme eylemleri ile desteklenmekteydi.[35] İslâmiyet'in ilim anlayışının temelinde Kur'an ve sünnetin bulunması İslâm devletlerinin düşünce hayatında sınırları çizer ve buna nakli ilimler adı verilmektedir. İslâmiyet'in zamanla farklı coğrafyalara yayılarak çeşitli toplumlarla etkileşim içine girmesi sonucu hikmet ve felsefeyle alakalı olan ilimler özellikle Yunan medeniyetinin düşünce sistemi İslâm dünyasına girmiştir ve buna da aklî ilimler adı verilmektedir. Osmanlı'da eğitim hayatında önemli bir kurum olan medreselerde işte bu nakli ve akli ilimlerin bir arada okutulurdu, yani hem İslâm düşüncesinin esasları hem de Yunan medeniyetinden geriye kalan düşünce yapısı. Aristo'dan etkilenen Fârâbî ve İbn Sînâ'nın yanı sıra Gazzâlî, Fahreddin er-Razî, Sadreddin Konevî, Taftazanî ve İbn Arabî gibi isimler Osmanlı düşünürlerinin ilham aldıkları ilim adamlarıydı.

2.3.Materyalizmin Osmanlı'ya Girişi ve İlk Etkileri

Osmanlı'da 18. yüzyılda yenilik ihtiyacı fark edilmiş ve yeni şartlar ışığında ıslahatlara başlanmıştır. 19. yüzyıldan sonra ise ülke siyasi, sosyal ve ekonomik alanda sarsıntılar yaşamıştır. Bu durum dönemin düşünce atmosferinde ciddi dönüşüm ve değişimlerin yaşanmasına sebep olmuştur. Bu dönemde Avrupa kaynaklı gerek siyasî gerekse ideolojik düşünceler Osmanlı aydınları arasında yoğun

---

[34] Süleyman Hayri Bolay, **Osmanlılarda Düşünce Hayatı ve Felsefe**, (Ankara: Akçağ Yayınları, 2005), 27.

[35] Ramazan Demirci, "Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi'ye Göre İslâm Düşüncesinin Problemleri" (Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004), 21.

bir şekilde tartışılmıştır. Karşı karşıya kalınan kriz ve sancıların etkisiyle ülkenin fikir adamları yeni durumu okuma, yorumlama ve bunlara karşı yeni bir duruş sergilemenin çabası içine girmişlerdir.[36]

Avrupa'da yaşanan tüm bu değişikliklerin Osmanlı üzerinde büyük bir etki yapmasının gayet doğal olmasının neticesinde, Tanzimat dönemiyle birlikte Avrupa kaynaklı fikir akımlarının dinî düşünce alanında etkilerini göstermeye başlamasına, rasyonalist, pozitivist ve materyalist akımlar başta olmak üzere felsefî düşüncelerin Osmanlı gençlerinin dinî inançlarını sarsacak düzeyde sonuçlar doğurmasına rastlamak şaşırtıcı bir durum değildi. Yaşanan süreç dâhilinde Batı felsefesinin yaşadığı düşünsel değişim ve bu değişimin beraberinde getirdiği teknolojik, ekonomik ve sosyal alanlarda getirdiği başarı İslâm dünyasını ciddi bir şekilde sarsmış ve Müslüman aydınlar bu durumun nasıl değerlendirilmesi gerektiği üzerinde kafa yormuşlardır.[37] Materyalizm fikrinin Osmanlı'ya ilk girişi ve devam eden süreçte aydın kesim arasında yaygınlık kazanarak yerleşmesi bir asra dayanan bir zaman dilimini kapsamaktadır.[38] Bu görüşe göre, Tanzimat'tan itibaren edebiyat alanı üzerinde etkisini göstermeye başlayan bu fikir akımı, 19. yüzyıl sonlarına doğru etkisini artırmış ve Meşrutiyet'in ilânından sonra Osmanlı topraklarına girişini tamamlamıştır.

Osmanlı'nın Avrupa'dan etkilenme ve Batılılaşma tecrübesinde en çok aktarımın söz konusu olduğu Fransa'nın etkisi oldukça büyüktür. Gerek devletin yükseliş devrinin önde gelen padişahlarından Kanuni'nin Fransa ile temasları, gerekse askerî ıslahatlar bağlamında bu ülkeden getirilen Fransız subaylar, Osmanlı'nın Fransa etkisi altında kalmasının nedenleri arasındaydı. 19. yüzyılda ise bu etki siyasî ve askerî alanın ötesine geçerek eğitim ve felsefe alanlarına kadar inmiş ve bu şekilde Osmanlı Devleti'ni ve toplumunu adeta dönüştürecek denli derin ve sarsıcı bir düzeye ulaşmıştır.

Tanzimat dönemine girildiğinse ise her ne kadar siyasî ilişkiler daha çok İngiltere ile güçlü bir şekilde devam etmesine rağmen, kültürel sahada etkisi daha fazla olan Batılı ülke Fransa olmaya devam etmiştir. Kültürel, düşünsel ve eğitim alanında Fransa etkisinden bahsedildiğinde muhakkak vurgulanması gereken

---

[36] Fatih Topaloğlu, "Filibeli Ahmed Hilmi Efendi ve Son Dönem Osmanlı Düşüncesine Bir Bakış", **Uluslararası Katılımlı Osmanlı Bilim ve Düşünce Tarihi Sempozyumu, 08-10 Mayıs 2014** (Ankara: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları), 378.
[37] Fatih Topaloğlu, **Filibeli Ahmed Hilmi Efendi ve Son Dönem Osmanlı Düşüncesine Bir Bakış,** 378.
[38] Mehmet Bulğen, **Osmanlı Yeni İlm-i Kelâmında Materyalizm Eleştirileri,** 403.

başlıklardan biri ise Mekteb-i Tıbbiye'dir.[39] Yirmisekiz Çelebi Mehmet'in Fransa seyahatinde bu ülkeden oldukça geniş bir şekilde etkilenmesi üzerine Osmanlı'dan çok sayıda zeki ve başarılı öğrencinin eğitim için geleceği yer Fransa olmuştur. Osmanlı talebeleri burada Aydınlanma felsefesinin art arda yansımalarıyla oluşan yeni sistemin derin tesiri altında kalmış ve geriye döndüklerinde de bunu ülkelerine taşımışlardır. Tabi bunda tıp eğitim dilinin Fransızca olması, ders programına dâhil olan Fransız edebiyatı müfredatında Fransız aydınlanma düşünürlerinin geniş ve etkin bir şekilde yer almasının da açık bir tesiri söz konusudur. Ülkelerine doktor olarak dönen öğrencilerin kontrolündeki Mekteb-i Tıbbiye kütüphanesinde yer alan kitapların çoğunlukla Fransız İhtilali'ni hazırlayan Diderot, D'Holbach ve Cabanis gibi materyalist felsefe takipçilerine ait olmasını bu etkinin vardığı boyutu göstermesi açısından çarpıcı bir örnektir. Örneğin 19. yüzyıl İngiliz tarihçilerinden Charles MacFarlane 1847-1848 yılları arasında Osmanlı'yı tanımak amacıyla yaptığı gezide aldığı notlarında Mekteb-i Tıbbiye'de tamamen materyalist anlayışla tesis edilmiş bir eğitim sisteminin uygulandığını yapıldığını söylemektedir.[40] Osmanlı topraklarında Avrupai tarzda açılan okullar arasında özellikle Mekteb-i Tıbbiye'nin Osmanlı'da materyalizmin yerleşip yaygınlaşmasındaki rolü büyüktür.[41]

Batı'da aldıkları eğitimin bir sonucu olarak yabancı dil bilen ve Avrupa'yı bu dil yardımıyla yakından takip etme imkânı bulan yeni Osmanlı aydını prototipi, tüm Batılı fikir akımları gibi materyalizmin de Osmanlı'da yer edinmesinde büyük etkiye sahiptir. Osmanlı aydınının fizyoloji, zooloji, anatomi bilgilerini Batı'dan etkilenmiş isimlerden oluşan Mekteb-i Tıbbiye'den almaları ve yabancı hocaların eğitim kadrosunda yer alarak bu etkiyi daha tesirli bir şekilde taşımaları üzerine materyalizm Osmanlı fikir hayatındaki yerini sağlamlaştırmıştır.[42]

Buraya kadar materyalizmin Osmanlı topraklarına girişi ve bu topraklarda yer edinme sürecinin nasıl aşamalar kat ettiğine yer verilmiş oldu. Bir sonraki kısımda ise Osmanlıda yerini sağlamlaştıran bu düşünce akımının bu topraklardaki öncülerinin kimler olduğuna ve bu öncülerin materyalizm fikrini yayma konusunda yaptıkları faaliyetlere değinilecektir.

---

[39] Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane modern tıp eğitiminin verilmesi amacıyla 1827 tarihinde İstanbul'da kurulmuştur. Bu eğitim kurumunun kütüphanesinde yer alan kitaplar, materyalizmin dönemin tıp öğrencileri arasında hızla yayılmasına neden olmuştur. Detaylı bilgi için bkz: TDV İslâm Ansiklopedisi, "Mekteb-i Tıbbiye" maddesi.

[40] Mehmet Bulğen, **Osmanlı Yeni İlm-i Kelâmında Materyalizm Eleştirileri,** 404.

[41] Bolay, 2005, 290.

[42] Cem Doğan, **Filibeli Ahmed Hilmi'nin Geç Dönem Osmanlı Materyalistlerine Cevapları,** 257.

2.4.Osmanlı'da Materyalizm Akımının Öncüleri

Gerek Avrupa'nın üstünlüğünü hissettirmesi ile gerekse bunun da bir sonucu olarak Avrupa'da eğitim alan gençlerin doğrudan etkisiyle materyalizm artık Osmanlı topraklarının daimi bir misafiri oluğunu göstermiştir. Bu bir taraftan genel gidişatın bir sonucu olarak yaşansa da bir taraftan da bazı Osmanlı aydınlarının çok aktif ve tesirli çalışmaları da bu sonucu doğuran maddeler arasında ilk sırada yer aldı. Bu aydınlar materyalizmin Türkiye'ye girişine zemin hazırlayanlar ve bu düşünceyi ülkede sistemli hâle getirenler olarak iki kısma ayrılabilir. Birinci kısım Hoca Tahsin ve Beşir Fuad gibi isimlerle temsil edilirken, bu düşünceye Türkiye'de sistematik bir hâl kazandıranlar ise Ahmed Şuayb, Bahâ Tevfik, Dr. Ethem Necdet, Celâl Nuri, Subhi Ethem, Memduh Süleyman ve Abdullah Cevdet olarak sıralanabilir. Bu isimler, bazıları gizli ve bazıları ise açık olmak üzere kurdukları çeşitli dernekler, yayımladıkları gazete ve dergiler, tercüme ve telif eserler aracılığıyla materyalizm fikrini Osmanlı'da yaygınlaştırmaya çalışmışlardır.[43]

Bu kişiler bir taraftan Batılı eserleri Türkçeye tercüme ederek Osmanlı toplumunun daha kolay erişmesini sağlarken, diğer taraftan da çok sayıda süreli eserler yayımlayarak ve materyalist kitaplara ağırlık veren kütüphaneler kurarak okur-yazar nüfusun materyalist fikirlerle içli dışlı olmalarını sağlamış ve Osmanlı fikir hayatında etkili olmuştur. Bu bağlamda, Bahâ Tevfik *Teceddüd-i İlmi ve Felsefî Kütüphanesi*'ni, Abdullah Cevdet ise *İctihad Kütüphanesi*'ni kurmuştur. Yine Abdullah Cevdet'in öncülüğünü yaptığı *İctihad Mecmuası*, *Felsefe Mecmuası*, Bahâ Tevfik'in çıkardığı *Piyano Mecmuası* ve Bahâ Tevfik, Abdullah Cevdet ve Memduh Süleyman'ın materyalist fikirleri savundukları yazılar yazdığı *Yirminci Asırda Zekâ Mecmuası* aynı maksatla yayın yapmışlardır.

Osmanlı düşünce hayatında önemli yeri olan faktörlerden birinin de Batılı eserlerden yapılan tercümeler olduğu yukarıda belirtilmişti. Bahâ Tevfik ve Ahmed Nebil'in Ludwig Büchner'den çevirdiği *Madde ve Kuvvet*; Memduh Süleyman'ın Eduard Hartmann'dan çevirdiği *Darwinizm*; Bahâ Tevfik ve Ahmed Nebil'in Ernest Haeckel'den çevirdiği *Vahdet-i Mevcut, Bir Tabiat Âliminin Dini,* yine Bahâ Tevfik'in Ernest Haeckel'den tercüme ettiği *Kâinatın Muammaları,* Abdullah Cevdet'in Gustave Le Bon'dan çevirdiği *Ruhu'l-Akvâm* ve *Asrımızın Nusûs-i Felsefiyesi* isimli kitaplar bu kapsamda ilk akla gelenlerdir.

---

[43] Mehmet Bulğen, **Osmanlı Yeni İlm-i Kelâmında Materyalizm Eleştirileri**, 406.

Şimdiye kadar Batı'da doğan bu akımın Osmanlı'ya girişi, giriş yolları, bu fikrin taşıyıcıları ve bu kişilerin kullandıkları yöntemlere değinildi. Bu derin ve sarsıcı etkinin bir tepkiyle karşılanmaması düşünülemezdi. Klasik dinî görüşün hâkimiyeti altında bulunan Osmanlı düşünce hayatı bu keskin ve büyük etkiye tepki gösterdi. Kimi aydınlar bu değişimi kökünden reddederken, kimisi tamamen kabul etme yoluna gitmiş, bir kısım düşünür ise her iki keskin tutuma da karşı çıkarak daha ihtiyatlı olunması gerektiğini dile getirmiştir. Bu tezin konusunu oluşturan Filibeli Ahmed Hilmi Efendi de bu akıma fikren karşı koyanlar arasında yer almaktadır. Topaloğlu bu dönemde yaşanan tepkileri şöyle ifade etmiştir:

> "Tarihî süreç içerisinde, Batı düşüncesinin yaşadığı düşünsel değişim, bu değişimin getirdiği teknolojik, ekonomik ve sosyal alanlardaki başarı, İslâm dünyasını ciddi bir şekilde etkilemiş; bu sürecin nasıl değerlendirilmesi gerektiği problemi "Müslüman aydın"ın zihnini uzunca bir süre meşgul etmiştir. Daha önceleri sosyal, siyasal ve dinî nedenlerle yaşanan gerginliklerden dolayı, Batı'nın sahip olduğu değerler önceleri ciddi bir muhalefetle karşılaşmışken, daha sonraları bu durum kısmen kabullenilmiş, Tanzimat'la birlikte ise "modern"in nasıl tanımlanacağı ve anlamlandırılacağı, temel problem hâline gelmiştir."[44]

Materyalizm etkisinin muhafazakâr ve dinî anlamda bir tepki doğurmasının beklenilir bir hâl olduğu yukarıda ifade edilmişti. Ancak hem materyalizm yanlılarının hem de klasik anlayışı savunanların kendilerine mahsus eksiklikleri vardı.

Materyalistler Batı'da gelişen akımı aynen almakta ve Avrupa'da yaşanan süreçlerin Osmanlı'dan farklı olduğunu göz ardı etmekteydiler. Gerek başta tıp alanında olmak üzere Avrupa'da aldıkları eğitimi adeta ithal etmeleri, gerekse bu eğitimin beraberinde getirdiği bir etki olarak yabancı dil bilgilerini kullanarak materyalist eserleri tercüme etmelerinin ülkenin düşünce hayatına etkisi yadsınamaz. Ancak her iki yöntemde de görüldüğü gibi, bu etki ülkenin kendi iç şartlarında harmanlanmış ve yoğurulmuş değil, ithal ve yabancı etkiler olarak kalmıştır. Avrupa toplumunun geçmişinin etkilerini taşıyan ve onların anlayışına hitaben yazılan kitapların çevirileri Osmanlı'da İstanbul'un üst tabakaları başta olmak üzere sadece küçük bir zümrenin takip ettiği ve halka inemeyen bir etki yapmıştır. Ayrıca düşünceler sadece Avrupa'yı takip eden birkaç kişinin materyalizmin belli dallarından aldıkları eserlerden ve ekollerden ibaret kalmıştır. Örneğin, Ludwig Büchner'in öncülüğünü yaptığı popüler materyalizmi, Avrupa entelektüel çevreleri tarafından kaba, popüler, sığ gibi nitelemelerle anılmasına karşılık, Batı yanlısı

[44] Fatih Topaloğlu, **Filibeli Ahmed Hilmi ve Son Dönem Osmanlı Düşüncesine Bir Bakış**, 378.

Osmanlı aydınların tarafından doğruluğu tartışılmaz bir dünya görüşü olarak kabul görmüştür.

Öte yandan, bu fikir karşısında ihtiyatlı olunası ve bu çerçevede hareket edilmesini savunan isimler var idiyse de, ülke ciddi bir altyapı eksikliği sorunu ile karşı karşıyaydı. Tercüme yoluyla Türkçeye kazandırılan eserlerde ciddi eksiklikler bulunmakta, yabancı dil engeli nedeniyle bu kitaplara birinci elden erişemeyen kişiler tartışmaları ancak ikincil ve üçüncül kaynaklar üzerinden takip etme imkânına sahipti. Aslında materyalist bir isim olan Bahâ Tevfik de öteden beri bu muhitte felsefe olmadığını felsefî çalışmaların başka çalışmalarda yer alan düşünceleri nakletmekten öteye geçilemediği görüşündedir.

Materyalizme karşı çıkan isimler bu bağlamda kelâm alanında reddiyeler ve itirazlar içeren eserler kaleme almışlardır. Ahmed Mithat Efendi'nin bu anlamda *Ben Neyim? Hikmet-i Maddiyeye Müdafaa*, İsmail Ferit'in *İbtal-i Meslek-i Maddiyyûn,* Harputîzâde Mustafa Efendi'nin *Red ve İsbat*, İsmail Fenni Ertuğrul'un *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli* ve tezimizin konusunu teşkil eden Filibeli Ahmed Hilmi'nin *Allah'ı İnkâr Etmek Mümkün Müdür? Yahut Huzûr-i Fende Mesalik-i Küfür, Huzûr-i Akl u Fende Maddiyyûn Mesleki Dalaleti* eserleri ilk akla gelen eserlerdir.[45] Bu tartışmanın Avrupa'daki spiritüalizm-materyalizm arasındaki tartışmaya indirgenmemesi gerekmekteydi ve Osmanlı'da yaşananın daha çok dinî bir refleksti. Mehmet Ali Ayni ve İsmail Fennî Ertuğrul'un materyalizm eleştirilerinin daha çok tasavvuf merkezli olmakta iken; Abdüllatif Harputî, ŞeyhülÎslâm Mûsâ Kâzım Efendi, İsmail Hakkı İzmirli, Şeyhül İslâm Mustafa Sabri Efendi, Ömer Nasûhi Bilmen ve M. Şerafeddin Yaltkaya gibi bilginler ise daha çok kelâm merkezli dile getirmekteydiler. Filibeli Ahmed Hilmi de materyalizme karşı felsefe ve kelâm ilminin yöntemleriyle fikirlerini ortaya atmıştı.[46]

Bu eserlerde daha çok asıl olanın sadece madde olmadığı ifade edilmek istenmiş ve materyalizm fikri temelden reddedilmiştir. Materyalist taraftarları daha çok Batı'dan alınanları nakil ve taklit hatalarına düşmüşlerdi. Bu akıma tepki verenler ise tepkisel tavırdan kurtulamama hatasına düşmüşlerdir. Ayrıca materyalist cepheden gelen fikirleri çürütmek için yeni düşünceler ve argümanlar geliştirilmeye çalışılmıştır.

---

[45] M. Necip Yılmaz, **Filibeli Ahmed Hilmi ve Materyalizme Yönelttiği Eleştiriler**, 461.
[46] Mehmet Bulğen, **Osmanlı Yeni İlm-i Kelâmında Materyalizm Eleştirileri**, 409.

3. FİLİBELİ AHMED HİLMİ'NİN HAYATI, ESERLERİ VE FELSEFESİ

3.1.İlk Dönem Hayatı

Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, Osmanlı Rumeli'sinde en önemli ticaret merkezlerinden biri olan, o dönemde düşünce hayatının da zengin olduğu kozmopolit bir şehir olan Filibe'de 1862 yılında doğmuştur. Babası Hacı Süleyman Bey, annesi Şevkiye Hanım'dır ve Filibeli ailenin en büyük çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Filibeli'nin babası Süleyman Bey, Filibelinin Şehbenderzâde unvanını kullanmasından da anlaşılacağı üzere Filibe'de konsolostur.[47] Buradan Filibeli'nin dönemin şartlarına göre refah seviyesi yüksek, entelektüel gelişimlere açık bir ailede büyüdüğü, dolayısıyla içinde yaşadığı Filibe şehrinin ve ailesinin onun düşünce hayatında etkin olmasına olanak sağladığı anlaşılabilir.

Ahmed Hilmi'nin tahsil hayatı Filibe'de Sıbyan mektebinde başladığı, Rüşdiye'den mezun olduktan sonra 93 harbi nedeniyle eğitimine devam edemediği bilinmektedir. Filibeli'nin hayatı adına net kesin bilgiler bulunmamakla birlikte, onun şahsi hayatı hakkındaki bilgilere Hikmet gazetesinde yazmış olduğu kendi yazıları ile ulaşılmaktadır. 93 harbiyle birlikte eğitimin hayatına devam edememesinin ardından, harbin gerektirdiği göçle birlikte ailesiyle Filibe'den ayrıldığı bilinmektedir. Rumeli topraklarından büyük dalgalar halinde göçlerin başlamasıyla bu göç kervanına Filibeli ailesi de dâhil olmuştur. Bu göç ile birlikte aile önce Edirne'ye, ardından İstanbul'a hareket ederek buraya yerleşmiştir. 93 Harbi ve Rumeli'den göçler sırasında yaşananlar Filibeli Ahmed Hilmi'nin zihninde derin etkiler bırakan unsurlar olmuştur. Filibeli Ahmed Hilmi konuyla ilgili "böyle binlerle kafilelerde yüz binlerce Türk mahvolmuş, gitmiş idi" demiş ve "en aşağı tahminle beş yüz bin Türk, ekseriyetle yollarda, açlığın, soğuğun, yorgunluğun, Bulgar sopa ve tüfeklerinin, kazak kargılarının savlet-i müşterekesine kurbanı oldu" demiştir.[48]

---

[47] İsmail Kara, **Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi**, (İstanbul: Dergah Yayınları, 2012), 65.
[48] Emine Bektaş, "II. Meşrutiyet Dönemi Entelektüel Hayatının Önemli Bir Siması: Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi" (Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015), 20.

İlk temel bilgilerini Bulgaristan'da alan, sicil kayıtlarında son mezuniyetinin Rüştiye mektebinden olduğuna rastlanılan Filibeli'nin, İstanbul'a gelmesinin ardından Galatasaray Sultânîsi'nde eğitimini tamamladığı ve kendini orda yetiştirdiği, Filibeli hakkında yazılan kaynakların çoğunda kesin olmamakla birlikte bahsedilmektedir. Fakat Zekeriya Uludağ, Filibeli'nin Galatasaray Sultânîsi gibi ünlü bir müessesede eğitim almış olması hâlinde bu durumun kesinlik kazanarak kaynaklarda yerini alacağı görüşünü öne sürmektedir.[49] Filibeli Ahmed Hilmi'nin sicil kayıtlarında geçen Sıbyan Mektebi ve Rüştiye Mektebi'nden başka okul zikredilmemesi, bu mekteplerden başka herhangi bir belgenin ortada bulunmaması onun tahsil hayatıyla ilgili bilgiyi göstermektedir.

Filibeli'nin yirmi altı yaşına gelinceye kadarki hayatında tam olarak nerede ve nasıl yaşadığı hakkında, Rumeli topraklarından göç etmesi dışında bir malumat bulunmamaktadır.[50] Derin bir ilmî malumatı bulunan, yaşadığı dönemde aktif bir fikir adamı olan Filibeli hakkında ilk memuriyetinden sonraki hayatına dair yine kısıtlı bilgiler mevcut bulunmaktadır. Memuriyet hayatı ilk olarak 1888 yılında posta idaresinde İstanbul'da başlamıştır. İstanbul'da bir yıla yakın süren memurluk görevi ailesiyle birlikte İzmir'e yerleşmesinden sonra noktalanmıştır. İzmir'de posta idaresinde dört yıla yakın devam eden çalışma hayatının son iki yılında terfi ederek müdürlüğe yükselmiştir. Sonrasında ise becayiş yoluyla Beyrut Vilayeti Telgraf ve Posta Merkezi Posta Müdürlüğüne geçmiştir.[51] Beyrut'ta bir süre kalan Filibeli, dönemin popüler hareketi olan Jön Türklerin düşüncelerinden etkilenmiş ve Beyrut'ta fikirlerini ifade edebilecek rahat bir ortam bulamayacağı düşüncesiyle memuriyetini bırakarak Mısır'a gitmiştir. Mısır'a gitmesinin nedeni ise Mısır'ın Jön Türklerin sığınağı, onlar için güvenli bir belde olması ve düşüncelerine uygun bir zemin oluşturmasıydı. Kahire'de Jön Türklerle irtibata geçerek, onların kurmuş olduğu Terakki-i Osmaniye cemiyetine girmiştir. O dönemde Filibeli'nin düşünceleri üzerinde Jön Türk hareketi etkin bir rol oynamıştır. Cemiyete dâhil olduğu süre içinde ise Çaylak isimli bir mizah dergisi yayınlamıştır. Mısır'da bulunduğu süre hakkında mevcut olan bilgiler bunlardır.

---

[49] Bkz. Zekeriyya Uludağ, **Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi ve Spiritüalizm**, (Ankara: Akçağ Yayınları, 1996), 37.

[50] Mehmet Zeki Ekici, "II. Meşrutiyet Devri Fikir Adamı Şehbenderzâde Filibeli Hayatı ve Eserleri" (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997), 33.

[51] Filibeli Ahmed Hilmi, **Hikmet Yazıları**, haz. Ahmet Koçak, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2005), 40.

Filibeli Ahmed Hilmi'nin Mısır'dan sonra 1901 yılında İstanbul'a geri dönmesi hayatında sürgün yıllarının başlamasına sebep olan bir dönem olmuştur. Dönemin padişahı II. Abdülhamit tarafından Fizan'a sürgüne gönderilmiştir. Bazı kaynaklar, Filibeli'nin daha önceden rejime karşı olan siyasî tenkitlerinden dolayı sürgüne gönderildiğine yer verirken, bazı kaynaklar ise Mısır'dan bir arkadaşının ihbarı üzerine Fizan'a sürgüne gönderildiğini belirtmektedir. Kuzey Afrika'da idari bir bölge olan Fizan, coğrafi konumu ve dönemin şartlarına göre sürgün edilenler için ağır bir ceza bölgesiydi. Fizan, o zamanda devletin sürgünlerini gönderdiği, siyasî ve sosyal yapısı itibariyle de sıkıntılı bir bölgeydi. Sürgün olanların çoğunu Jön Türklerin oluşturması, benzer sebeplerden dolayı aynı cezayı almış olmaları ve buna rağmen düşüncelerindeki kararlılıklar, sürgün edildikleri toprakta onları daha da gayrete getirmiştir.

1901 yılında Mısır'dan İstanbul'a geri dönen ve aynı yıl içinde Fizan'a sürgün cezası alan Ahmed Hilmi, 1908 II. Meşrutiyet'in ilanına kadar sürgün edildiği topraklarda kalmıştır. İçinde bulunduğu psikolojik durum, o coğrafyanın sosyo-kültürel yapısı ve siyasî olayların etkisi Filibeli'nin düşünce dünyasında yankı oluşturmuştur. Trablusgarp'taki hayatının düşünce dünyasına etkisi daha sonra kaleme aldığı eserlerinde kendisini göstermiştir.[52]

Fizan'a sürgün olarak gönderilenlerin içinde bulundukları ekonomik, sosyal ve kültürel durum çok sıkıntılı olmasına, bulundukları topraklara mahkûm olarak sürülmelerine rağmen, düşüncelerindeki kararlılıkların onları gayrete getirdiğini daha önce belirtilmişti. Bu gayretin içerisinde Trablusgarp'taki halkın Osmanlı'ya olan bağlılıklarını güçlendirmek, eğitim ve sağlıkla ilgili halkın muhtaç olduğu durumlarda yardımcı olmak gibi amaçları da bulunmaktaydı. Filibeli Ahmed Hilmi de ciddi bir ekonomik sıkıntı içinde olmasına rağmen yörenin halkına, Osmanlı'dan memur olarak Trablusgarp'a tayin olan ailelerin çocuklarına özellikle eğitim konusunda yardımcı olmaktan geri durmamıştır. *Fizan'da Bir Bayram* isimli eserinde kendi giydiği elbiselerin yırtık, hatta toplum içinde utanç verecek derece eski olmasına rağmen, Trablusgarp'ın yalın ayak ve fakir halkının gözünde bu durumun hiç göze çarpmaması hatta hayranlıkla bakılması, toplumun maddi olarak içler acısı halde olduğunu belirtmektedir. Farklı bir kültür ortamında sosyo-ekonomik açıdan

[52] Bolay, 1995, 194-197.

ağır şartlar altında sürgün hayatı yaşamak elbette ki onun düşünce dünyasında derin izler bırakmıştır.

Filibeli Ahmed Hilmi'nin yedi yıla yakın sürgün yıllarında tasavvufa yöneldiği görülmektedir. Trablusgarp'ta Kadiriye tarikatının kollarından biri olan Arusiye tarikatına mensup olur ve bu süre içinde tasavvufla, İslâmî ilimlerle meşgul olmuştur. Kuzey Afrika topraklarının Avrupa devletlerinin sömürge toprakları haline gelmesi ve misyonerlerin orada aktif olarak çalışması Filibeli'yi derinden etkileyen konular olmuştur. Bu zaman dilimi içinde o topraklardaki tarikatlar ve İslâm hakkında epeyce gözlem yapmış ve bununla alakalı eserler ortaya koymuştur. *İki Gavs-ı Enâm* ile *Senûsîler ve Abdülhamid* isimli iki eserini bu gözlemleri neticesinde yazmıştır. Bu eserlerinde Mihriddin-i Arûsî müstear ismini kullanmıştır.

3.2. II. Meşrutiyet'ten Sonraki Hayatı

1908 yılında Sultan Abdülhamid'in tahttan indirilmesiyle birlikte II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi İstanbul'da yeni bir döneme kapı aralamıştır. Meşrutiyet'in ilanından sonra vatanından sürgün edilmiş olanlar ülkelerine geri dönmeye başlamıştır. Bu yeni dönem toplumun özellikle düşünce hayatında çeşitlilik ve fikir adamlarının neşriyatlarını halka ulaştırma konusunda rahat bir zemin oluşturmuştur. Yurt dışında sürgün bulunanların vatana geri dönmesinin başladığı zaman dilimde Filibeli Ahmed Hilmi de İstanbul'a dönmüş ve İstanbul'a döner dönmez yazı hayatına devam etmiştir. Yedi yıla yakın sürgün hayatı Filibeli'nin düşünce dünyasında çok fazla birikime vesile olmuş, bu yıllar içinde daha çok okuma ve içinde bulunduğu toplumu gözlemleme imkânına sahip olmuştur. Meşrutiyet'in ilanıyla İstanbul'da hürriyet havası olması ve neşriyatları halka ulaştırmada kullanılan araçların kolaylığı Filibeli'nin yıllardır edindiği malumatları ifade edebilmek için bir fırsat olmuştur.

Düşünce birikimlerini halka bir an önce ulaştırmak isteyen Filibeli, ilk olarak *İttihad-ı İslâm* isimli haftalık gazetesini çıkarır. Ahmed Hilmi, Osmanlı'nın o dönemde siyasî bir akım olarak ön planda tuttuğu İslâm Birliği düşüncesini sade bir üslupla tüm yönleriyle bu gazetede ele alır. Sadece on sekiz sayı devam eden bu haftalık gazete kapanır ve arkasından yine haftalık olarak çıkmaya başlayan *Coşkun Kalender* isimli gazete yayın hayatına başlar. Fakat bu gazetede de uzun ömürlü olmaz. Başmuharrir olarak *Tonguç* ve *Necât* isimli gazetelerde yazılarına devam eder. Daha sonra siyasî ve felsefî yazılarını kaleme aldığı *İkdâm*, *Sırat-ı Müstakim*,

Şehbâl, Tasvir-i Efkâr ve *Sancak* gazetesinde fikrî yazılarıyla devam eder. Yayın hayatındaki hareketliliğini 1910 yılında Hikmet matbaasını kurmasıyla ve aynı sene içerisinde *Hikmet: Ceride-i İslamiye* haftalık gazetesini çıkarmasıyla sürdürmüştür. Bunlara ek olarak 1911 yılında aynı adı taşıtan Hikmet isimli gazete yayın hayatına dâhil olmuştur. Filibeli Ahmed Hilmi'nin İttihât ve Terakki yönetimini tenkit eden eleştirel yazıları, bu yayın organlarının uzun ömürlü olmasına mani olmuştur. Filibeli Ahmed Hilmi, çıkardığı yayınlarında hükümete cephe almış bir şekilde yazılarına devam ettiğinden dolayı belirli aralıklarla bu yayın organları ve Hikmet matbaası kapatılmış ve daha sonra süresiz bir şekilde son verilmiştir. Filibeli bu olaylardan sonra her ne kadar *Coşkun Kalender, Mübahase, Münakaşa, Nimet* gibi gazeteleri yayına sürmüşse de bunlar da uzun ömürlü olmamıştır. Bu gazetelerin kapatılmasından sonra ise Bursa'ya sürgüne gönderilmiştir. Yayınlanmaya başladığı günden beri İslâm dünyasının birçok yerine gönderilen ve İslâm birliği fikrini taşıyan *Hikmet Gazetesi* 1912 yılında tekrardan yayına başlamıştır. Fakat bu gazete bilahare kendiliğinden kapanmış, aynı adı taşıyan bir mecmua olarak Filibeli'nin fikirlerini yazmaya devam ettiği *Hikmet Mecmuası* olarak bir süre yayın hayatında kalmıştır. Filibeli'nin çıkardığı bu süreli yayınlarda temel olarak siyaset, mizah ve sosyal tenkit başlıkları altında yazılar yer almıştır. Materyalizme dair eleştirilere ise bu yayınlarda rastlanmamaktadır.

Ahmed Hilmi, gazetelerinde yayınlanan yazıların çoğunun kendisine ait olmasından dolayı yazılarını takma isimler kullanarak yayınlamıştır. Mizah içerikli yazılarında *Coşkun Kalender, Kalender Geda*, milli olanlarda *Özdemir* ve tasavvuf konulu yazılarında ise *Mihr-i Din, Şeyh Mihri* gibi takma isimler kullanmıştır.

Filibeli, II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte İstanbul'a döndüğü zaman sadece gazete ve mecmua çıkarmakla kalmamıştır. Bir süre Darülfünûn'da felsefe hocalığı yapmıştır. Bu durum o dönemde yayınladığı eserlerinde isminin altında Darülfünun Felsefe Muallimi yazdığından anlaşılmaktadır. Darülfünûn'da görev yapan muallimlerin önderliğinde kurulan, Türk eğitim hayatı için önemli bir yeri olan Darüşşafaka'nın temelini oluşturan Cemiyeti Tedrisiyet-i İslamiye'de aza olarak görev almıştır. İleri derecede Arapça, Farsça ve Fransızca bilen Ahmed Hilmi hiç evlenmemiş olup Ekim 1914'te vefat etmiştir. Ani bir şekilde gerçekleşen ölümüne bakır zehirlenmesinin sebep olduğu söylenmektedir. Ancak bunun yanı sıra, Siyonizm ve Masonluk meselesini ilk defa ele alanlardan olduğu için Masonlar

tarafından zehirlendiği hakkında zayıf bir rivayet vardır.[53] Ölümün genç denilebilecek bir yaşta olması ve yediği yemekten zehirlenmesinin ölümüne sebep olduğu söylense de, Masonlar tarafından zehirlendiği rivayeti, Filibeli'nin Masonlar hakkındaki dile getirdiği düşünceleri bu rivayeti destekler niteliktedir. Yaşadığı dönem içerisinde bulunan İttihât ve Terakki Cemiyeti'nde Masonların rol oynadığı düşüncesinde olan Filibeli, bu yapılanmayla alakalı bir eser olan Leo Taxil'in *Farmasonlar, Maksat ve Meslekleri* isimli kitabı tercüme ettirerek bastırmıştır. Masonlar hakkındaki kendi düşüncesini ise şu şekilde ifade etmiştir:

> "Vatanımızda oturan Musevî Osmanlılardan şimdilik şikâyet edilecek bir durum yoktur. Ancak Avrupa'da Yahudilerin fikir ve emelleri, Osmanlı Yahudilerini bu halde bırakacak mıdır? İşte bir mesele ki biz Müslümanlar, bunu da tetkike ve Avrupa'dan bize gelecek tehlikeler arasına koymaya mecburuz. Şimdilik Kudüs'teki Yahudileri çoğaltmaya ve araziyi ele geçirmeye çalışıyorlar. Birkaç vakittir bu işte gösterdikleri faaliyet hayrete şayandır ve diyebiliriz ki muvaffakiyetleri de büyüktür. Demek ki Siyonistler vatanımızın bir parçasını elimizden almak istiyorlar. Biz Osmanlı Müslümanlarının hak ve vazifesi, vatanımızı parçalamaktan korumaktır. Bu itibarla Siyonistleri İslam'ı tehdit eden unsurlar arasında görmekteyiz."[54]

Filibeli Ahmed Hilmi'nin naaşı Fatih Camii avlusundaki mezarına defnolmuştur. Vefat haberi *Sebilurreşâd* dergisinde şu şekilde yayınlanmıştır:

> "Osmanlı mütefekkirlerinin güzidelerinden olduğunu eserleri ve makaleleriyle ispat etmiş Ahmed Hilmi Bey, hayat kitabının son kelimesini yazmıştır. Cenab-ı Hak gufranına mazhar buyursun."[55]

3.3. İlmî Şahsiyeti ve Fikirleri

Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi son dönem Osmanlı düşünce dünyasında seçkin şahsiyetlerden biridir. Sahip olduğu ilmî bilgilerinin yanı sıra, mücadeleci ruhu, sürekli üretken halde bulunan aklı onu hayatı boyunca fikir ve aksiyon adamı haline getirmiştir. Sadece bir fikir adamı olarak değil, daima kendini yenileyen, öğrenmeye ve öğrendiklerini paylaşmaya devam edegelen, içinde bulunduğu toplumun inşası adına düşüncelerini korkusuzca ifade eden âlim bir zat olarak düşünce dünyasında yerini almıştır. Sultan Abdülhamid döneminde sürgüne gönderilmesi, İttihât ve Terakki yönetimi zamanında ise ona ait yayınevinin kapatılması, Kastamonu ve Bursa'ya sürgün edilmesi, yaşadığı dönemlerdeki yönetimlerin yanlış tutumlarına karşı çıkması Filibeli'nin nasıl özgür ruhlu bir şahsiyet olduğunun örnekleridir.

---

[53] Bolay, 1995, 138.
[54] Filibeli Ahmed Hilmi, **Huzûr-u Aklü Fende Maddiyyûn Meslek-i Dalaleti,** haz. Sadık Albayrak, (İstanbul: Kervan Kitapçılık, 1974), 19-20.
[55] Ramazan Uğur Uçar, "Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi'de Türklük Tasavvuru" (Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008), 9.

Bu sebeplerden dolayı Filibeli'nin hayatı kolay süreçlerden geçmemiştir. Onun zor bir yaşam serüveni geçirmiş olmasındaki temel etken yaşadığı dönem içerisindeki haksızlıklara göz yummayan ve fikirlerini cesurca ifade etmekten çekinmeyen yaklaşımıydı. Bu durumun en somut neticesi Fizan'a sürgüne gönderildiği yıllardır. Sürgün olduğu topraklarda maddi olarak kısıtlı bir yaşam sürdürmesine rağmen, aksiyoner kimliğini hiç bırakmamış ve ilmî birikimini zenginleştirerek sürgünden geri dönmüştür.

Ahmed Hilmi sadece bir neşriyatçı, Darülfünûn'da tekdüze bir felsefe hocası ya da sıradan bir ilim adamı değildi. O, enerji dolu, büyük bir bilgi birikimine sahip, fikir üreten, ürettiklerini uygulayan, Darülfünûn'da söylediğini halkın anlayabileceği hale getiren, milletin birlik ve bütünlüğü için gerektiğinde halkın arasına karışan, sosyal, siyasî ve ilmî toplantılarda konferanslar veren aktif bir düşünürdür.[56]

Filibeli'nin şahsiyetinde bu ön plana çıkan özelliklerinin üzerinde içinde bulunduğu dönemin etkisi elbette göz ardı edilemez. Düşünürün ilmî şahsiyetinin yanı sıra fikirlerini de bilmek için, yaşadığı dönemin toplumsal hayatını ve o toplumunda yer alan çeşitli düşünce yapılarının bilgisine sahip olmak gerekir. Filibeli'nin yaşadığı dönem olan Meşrutiyet döneminin düşünce hayatına değinmeden önce, Meşrutiyet'in de zemininin oluşmasında etkili olan Tanzimat dönemine kısaca değineceğiz.

Osmanlı İmparatorluğunun yıllardır geniş coğrafyalarda hâkimiyet sürmesi, çeşitli ırkları, milletleri yönetimi altında toplaması, sahip olduğu geniş topraklarda saygınlık görmesi ve askeri alandaki başarılarının devletin ihtişamını yükseltmesi, İmparatorlukta bir özgüvene neden olmuştu. Son dönemde toprak kayıplarının olması ve azınlık isyanlarının yaşanması devletin kendi içinde maddi kayıplar ve hâkimiyetin sarsılması, toplumun o güne kadar sahip olduğu düşünce yapısında aynı sarsıntıları meydana getirmişti. 19. yüzyılda askerî ve idarî alanda Avrupa'dan esinlenerek yapılan/yapılmak istenen ıslahatların yanı sıra, Avrupa'nın fikir akımları da Osmanlı topraklarında etkisini gösteriyordu. Avrupa merkezli fikir akımlarının Osmanlı toplumunda yer alması hiç de kolay olmuyordu. Toplumda sürekli iç çalkantılar oluşuyor ve bu durum bir takım yenilikler yapılmasının zorunlu olduğunu göstermekteydi. Bu süreçte devlet yönetiminde bulunanlar devleti dağılmaktan

---

[56] Mehmet Zeki Ekici, **II. Meşrutiyet Devri Fikir Adamı Şehbenderzâde Filibeli Hayatı ve Eserleri**, 46.

kurtarabilmek adına ıslahatların güçlendirilmesi için bir şeyler yapılması gerektiği inancındaydılar.

19. yüzyılda resmi anlamda ortaya konulan devleti iyileştirme hareketinin ilki diyebileceğimiz olay Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesi idi. Kelime olarak düzenleme, nizamlama anlamına gelen Tanzimat, dönemin içinde bulunduğu siyasî, idarî ve toplumsal yapıyı yeniden inşa etmeyi amaçlayan bir hareketti. Tarihçi Bernard Lewis Tanzimat'ı şu şekilde ifade etmektedir:

> "On dokuzuncu ve yirminci yüzyıllar dünyasında Türkiye ya modernleşmek ya da mahvolmak durumundaydı, Tanzimatçılar da bütün başarısızlıklarıyla birlikte, daha sonra yapılacak olan daha köklü modernleşme için zorunlu temeli kurdular."[57]

Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere, Tanzimat yüzde yüzlük bir başarıya ulaşamamış olsa da, kendinden sonraki gelen senelerde modernleşme adına temel değişimin sembolü olmuştur. Tanzimat'ın başka bir şekilde ifadesi ise şöyledir:

> "Tanzimat dönemi, Gülhane Hattı'nın ilanından itibaren dünyevi toplumsal amaçlara ulaşmak için dünyevi ölçü ve faaliyetleri temel alan ve halkın iyi idaresi için keyfi olmayan değişmez ilke ve kuralların uygulanması genel amacını belirleyen bir dönem olmuştur. Halkın siyasal sürecin vazgeçilmez bir halkası haline gelmeye başlaması, Tanzimat'la birlikte yeni bir aşamaya ulaşan modernleşme çabalarının en önemli siyasal sonucu olmuştur."[58]

Osmanlı devleti 17. ve 18. yüzyıllarda duraklama ve gerilemeye doğru gittiğinin farkına vardığı zaman Batı'yı tamamen taklit unsuru alarak değil de, kendi toplumunun değerlerine ters düşmeyecek ve özünü koruyacak bir şekilde ıslahat hareketlerinde bulunmuştu. Fakat 19. yüzyılda yaptığı ıslahatlar halkın çoğu kesiminin zihninde Batı'yı tamamen taklide yönelik olduğu izlenimi bırakmıştı. Halkın çoğunu Müslümanların oluşturduğu Osmanlı topraklarında yönetim tarafından ıslahatların zorunlu görülmesi ve Batı'nın yegâne kurtuluş reçetesi olarak sunulması, toplumda oluşacak çalkantıların, fikir ayrılıklarının habercisiydi ve devletin toplum üzerinde hâkimiyet kurma yetkisini günden güne zayıflatan faktörlerden biriydi.

Devleti kurtarma çabaları kısır bir döngü içinde devam ederken, azınlık isyanları da bir taraftan devam etmekteydi ve meşrutiyet yanlısı bir politikayla II. Abdülhamid'in tahta çıkması üzerine 23 Aralık 1876 yılında Kanun-i Esasi'nin (anayasal yönetim) yürürlüğe girmesiyle I. Meşrutiyet ilan edilmişti. Fakat çok uzun ömürlü olamayan I. Meşrutiyet, Sultan Abdülhamid'in 1878'de meclisi kapatmasıyla

---

[57] Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, çev. Metin Kıratlı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1996), 26.

[58] Ersin Kalaycıoğlu, Ali Yaşar Sarıbay, **Türk Siyasal Hayatının Gelişimi,** (İstanbul: Beta Yayınları,1986), 15.

sona ermiş, 1908 yılına kadar sürecek olan anayasal hakların kısıtlandığı bir dönem başlamıştır. 1908 yılında II. Meşrutiyet'in ilanıyla çeşitli düşünce akımları ve düşüncelerinden dolayı sürgüne gönderilenler için yeni bir dönem başlamıştır. Hürriyet ortamının doğmasına zemin olan II. Meşrutiyet çok önemli bir değişimin yanı sıra sancılı bir süreci de beraberinde getirmiştir. Dönemin aydınları devletin içinde bulunduğu çöküntüyü giderecek alternatif düşünceler ve ideolojiler üretme arayışına girmişlerdir. Fakat bu dönemin Türk aydınları henüz Avrupa'daki bilimlerin gelişmesinin düşünce üzerindeki etkilerinin ve özellikle topluma yansımasının henüz çok farkında değillerdi.[59]

Yönetime karşı tutumundan dolayı sürgünde olan ve Meşrutiyet'in yeniden ilanıyla İstanbul'a dönen Filibeli, o dönemin toplum yapısını ölçmüş, toplumun düşünce yapısını ve hangi düşünce yapısına açık olduğunu ve nelerin nasıl söylenmesi gerektiği üzerinde gözlemler yapmış, yani toplumun sosyal ve siyasî yaralarını tespit etmiştir. Meselâ bir yazısında ülkenin genel durumunu bir rüya benzetmesiyle şu şekilde ifade eder:

> "Büyük bir ada, ortasında bir nim üryan, hasta, nalan biri yatıyordu. Biçarenin üzerinde kehle geziniyor, vücudunu kemiriyordu. 'Acaba bu biçare kim', dedim. 'Millet' dediler. 'Ne kadar bitlenmiş' dedim. 'Onlar bit değil, bir kısım memurin-i hükümet' dediler. Hasta bağırmaya başladı… Bir elinin serçe parmağını bir kedi, öbür elinin baş parmağını kaplan yakalamış koparmaya çalışıyordu. Bir pir-i âli kamet geldi. 'Ne bağırıyorsun.. parmaklarını bad-ı heva yemiyorlar ya, ikisi de birer onluk verdi' dedi. Bir köşede birçok kişi oturmuş, her birinin üzerinde binlerce sinek, bunları def edeceğiz diye uğraşıp duruyorlar. 'Bunlar kim, bu sinekler?' dedim. Bunlar mebusan, sinek zannettikleri istidalar, layihalar, izahnameler, vesairedir.. dediler."[60]

Filibeli'nin bu ifadelerinden milletin lehine gibi görünen fakat aslında aleyhine olan durumların söz konusu olduğu anlaşılmaktadır.

II. Meşrutiyet'in ilanıyla her ne kadar özlemi çekilen hürriyet ortamı doğmuş olsa da, yıllardır biriken acıların ve sıkıntıların da etkisiyle karmaşa ortamı da doğmuştu. Hürriyete tekrar kavuşulmasıyla milletin yararı için istibdat döneminde mücadelede bulunanların birçoğunun niyetleri değişmiş ve yerini şahsi menfaatler, çıkarlar almıştı. Filibeli bu durumun farkında olarak toplumun içinde bulunduğu hadiseleri en ince ayrıntılarına kadar tahlil etmiş, akıl ve mantık muhakemesiyle düşüncelerini ortaya koymuştur. Otuz yılın ardından bir anda hürriyete kavuşulmasının gerçek tablosunu şu şekilde tasvir etmiştir:

> "Senelerden beri mutlak bir idare altında yaşayan, ezilen, fikir ve hareket hürriyetlerinden uzak bırakılan bir milletin orta sınıfı ile avama rehberlik mevkiinde bulunan kısmı, o baskının

---

[59] Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma,** (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002),335.
[60] Filibeli Ahmed Hilmi, Sanihat-ı Kalenderane, **İtthât-ı İslâm Dergisi,** s. 9 (12 Şubat 1909), 11.

altından kurtulunca, ilk tavırları ile, hayrı ve şerri fark edemeyen, fiil ve hareketlerinde serbest bırakılan çocuklara benzer. Burası gayet tabiidir, bu her vakit böyle olacaktır. Demek ki şu başlangıç devrelerinde derin fikir adamlarından ziyade sahte ahlakçılar, yarı âlimler, kayıtsız ve sathî fikir adamları yetişecek. Öyle bir halde ki düzgün söz söyleyebilenler kendilerini, her bahiste konuşmağa kudretli hatip, biraz yazı yazanlar muharrir ve edip, üç beş kitap okuyanlar iktisat allamesi sanacaklar ve karşısındakileri de buna inandırmaya çalışacaklardır."[61]

Buna göre yönetimin ve bir kısım aydınların Osmanlı'nın çökme tehlikesine karşı fikirler ürettiği böyle bir dönemde bazı âlimler şekle bağlı kalmış modernleşme hamleleri ile vakit kaybetmek yerine hızlı bir terakki yolunun takip edilmesi gerektiğini düşünmektedir. Filibeli Ahmed Hilmi ise, toplumun terakkisinin sivil idareye, sanayiye, ziraata en önemlisi de eğitime ve düşünce hayatına öncelik verilmesi ile mümkün olacağını ifade etmektedir. Belirlenen siyasî yollar hakkında da Filibeli'nin de görüşleri olmakla birlikte bu çalışmada düşünürün siyaset anlayışı yerine felsefî fikirleri ele alınacaktır.

Osmanlıların son döneminde toplum meseleleri ve devletin geleceği hakkında yapılan tartışmalarda Batıcı aydınlara karşı mücadele eden İslâmcı düşünürler arasında yer alan Şehbenderzâde Ahmed Hilmi'nin görüşleri daha çok Batılılaşma hareketi, materyalist akımlar, dinî ilimlerde yenilik ve Müslümanlar arasında siyasî birlik konularında yoğunlaşmıştır.[62] Materyalist felsefeye getirdiği eleştiriler ve taklitçiliğe karşı duruşuyla İslâm düşünürleri arasında yer alan Filibeli'nin fikirlerinin zeminini oluşturan temel düşünce kendi özümüze ters düşmeyecek şekilde ilerlemeciliktir. Onun düşünce dünyasında büyük bir etken olan terakki kavramını hakikate ulaşmada yol olarak görmektedir.[63] Ona göre fikirler ve eylemler sağlam bir metoda bağlı kalmalıdır ki Doğu'nun sahip olduğu zengin zekâsı ziyan olup gitmesin. İdeal ve metodsuzluğun sonucunda kuru kuruya taklitçilik, basmakalıp fikirleri benimseme, fikirleri sorgulamadan kabul etme gibi fiiller ortaya çıkmaktadır. Ona göre birkaç roman okuyarak dinsizliğe özenenlerin, realist ya da materyalist felsefeyi kabul edenlerin köy muhtarlığını dahi idare edemeyeceğinin ve hatta bu insanlara savundukları fikir sorulduğunda herhangi bir cevap bulamayacağının sebebi düşünmeden ve cahilane bir şekilde taklitçiliğe kapılmış olmalarından kaynaklanmaktadır. Hâlbuki felsefî bir düşünce sisteminde sorgulamak

---

[61] Filibeli Ahmed Hilmi, **Taklitle Medeniyet Olmaz!** (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1962), 9-10.
[62] M. Sait Özervarlı, "Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, c. 38, (İstanbul: 2010), 425.
[63] Uludağ, **Şehbenderzâde Filibeli Ahmed ve Spiritüalizm,** 117.

esastır ve hangi felsefî düşünce sistemi içine dâhil olundu ise ‘niçin’ sorusu sorulur ve buna cevap aranır.

O halde Ahmed Hilmi’ye göre felsefe ne anlama gelmekteydi? Filibeli’nin genel olarak felsefî fikirlerden bahsetmeden önce, onun kelâm ilminden felsefeye geçiş döneminde yaşadığını ve yeni ilm-i kelâmcılar olarak bahsedilen gruba dâhil olduğunu belirtmekte fayda vardır. Kelâm ilminin geçirdiği üçüncü dönemde felsefenin Müslümanlarca tanınması ve benimsenmesiyle kelâm ilminin hem konusu hem de yöntemi değişmiş ve gelişmiş, var olan her şey, var olması bakımından ele alınmış, mantık ilmi de kelâm için önem kazanmıştır.[64] Bu dönemde felsefe ile iç içe geçmesi kelâmın gerileme dönemi olarak adlandırılsa da, Avrupa’da gelişen ve ilerleyen düşünce sistemlerinin Osmanlı’da yerini alması gerçeği ile karşılaşılınca bu ilimde yenilik yapılması gerektiği bir kısım İslâm âlimleri tarafından fark edilmiş oldu. Dönemin aydınlarından bir kısmı Batı’da popüler olan materyalizm düşüncesini Osmanlı düşüncesine taşıma için gayret göstermiş ve bu durumdan rahatsız olan son dönem âlimleri harekete geçmiş ve “yeni ilm-i kelâm” tartışmaları gündemde yerini almıştı.[65] Sait Özervarlı bu âlimlerin yeni ilm-i kelâmda izlemek istedikleri yolu dinî kimliği muhafaza etmek ve sahip olunan gelenekten kopmamak şartıyla, kendi ruhlarını yitirmeden fakat geleneği olduğu gibi taklit etme hastalığına da kapılmadan, içtihat üzerine kurulu canlı bir ilim anlayışını yeniden kazanmak şeklinde ifade etmektedir.[66] Çalışmamıza konu olan düşünür Filibeli Ahmed Hilmi de kelâmda yeniliği savunan şahsiyetlerden biriydi. Buraya kadar kelâm ilminden bahisle Filibeli’nin felsefî düşünceleri hakkında bir ön bilgi verilmiş oldu. Şimdi ise Filibeli’nin felsefî düşüncelerine yer verilecektir.

Çalışmanın esas konusu olan Filibeli’nin materyalizme dair eleştirileri üçüncü bölümde yer verileceği için bu kısımda Filibeli’nin felsefî ekollere eleştirilerinden ziyade genel olarak onun felsefe hakkındaki düşüncelerinin özetine yer verilecektir. Filibeli Ahmed Hilmi, felsefe ve psikoloji alanlarında eser vermiş bir ilim adamı olarak, bu alanlardaki ilimlerin temel özelliklerini anlamaya yönelik

---

[64] Rabiye Çetin, “Tanzimattan Günümüze Kelâmı Yenileme Çalışmaları I”, **Dini Araştırmalar,** c.16, s.42 (2013): 10.

[65] M. Sait Özervarlı, Osmanlı Kelâm Geleneğinden Nasıl Yararlanabiliriz?, **Dünden Bugüne Osmanlı Araştırmaları,** Aralık 2007, İSAM, s. 211.

[66] M. Sait Özervarlı, Son Dönem Osmanlı Düşüncesinde Arayışlar, Mehmed Şerafeddin’in “İctimai İlmi Kelâmı”. **İslâm Araştırmaları Dergisi,** s. 3 (1999): 159.

doktrinler hakkında bilgi vermiş, hatta yazılan eserlerinin anlaşılabilmesi için okuyucularının bu konuda bilgi edinmelerini gerekli görmüştür.[67]

Kelime anlamı bilgelik sevgisi, hikmet sevgisi gibi anlamlara gelen felsefe, İslâm dünyasında kimi âlimler tarafından eleştirilere tabi tutulurken kimileri tarafından kabul görmüştür. Filibeli'nin görüşüne göre ise felsefe "âlem-i tefekkürün hepsine şamildir" yani felsefe düşünce âleminin hepsini kapsamaktadır.[68] O, felsefeden tüm hususi ilimlerin doğduğunu ifade eder ve felsefeyi *İlm-i Ahval-i Ruh* eserinde fenn-i umumî olarak adlandırır. Ona göre felsefe varlığı açıklarken aklın prensiplerini ve insanın zihinsel faaliyetlerinin tahlilini dayanak noktası olarak alır.

Felsefe ile ilgili olarak ele alınan problemlerin başında bilgi, varlık, Tanrı ve ruh kavramları gelir. Özellikle Filibeli'nin yaşadığı dönemde en çok tartışmaya açık olan konular felsefenin din ile bir alakasının olup olmadığı, fen ile aynı mı yoksa farklılar arz edip etmediği üzerine olmuştur. Kendi ifadesiyle vahdet-i vücûd görüşüne eğilimli olduğunu söyleyen düşünür, varlığın ne olduğunu ve âlemin oluşunu bu anlayışla izah etmektedir.[69] Ona göre vahdet-i vücûd insanlığın fıtri dinidir. Her şeyin Tanrı olduğunu ve Tanrı ile evrenin bir şey demek olduğunu kabul eden Panteizm düşüncesi ile vahdet-i vücûd düşüncesinin aynı olmadığı kanaatindedir. Panteizm Tanrı ile evrenin bir olduğu fikrini savunurken, vahdet-i vücûd ise kâinatın varlığını gölge varlık olarak değerlendirir. Tasavvufi vahdet-i vücûd düşüncesine göre Tanrı-âlem münasebetinde ne birbirinin aynısıdır ne de ondan bağımsızdır çelişkisi bulunduğundan, bu düşünce panteizmden farklı olduğu göstermektedir.[70] Filibeli, İmam Gazzâli'nin şu ifadelerine yer vererek vahdet-i vücûd gerçeğinin bu ifadeden açık ve net bir şekilde anlaşılacağını belirtmektedir:

> "Cenab-ı Hak'tan bir tecellinin çıkması bir bardaktan elimize su dökülmesindeki coşma gibi değildir. Zira bu halde dökenden dökülen yere bir şey geliyor, bir şey dökülüyor. Dökenin varlığından bir şey dökülüyor. Dökenin varlığından bir şey bölünüyor. Allah'ın feyzi güneş ışığının bir yere çarpması ve bu suretin aynaya yansıması gibidir. Bir insan aynaya bakarsa

---

[67] Mehmet Zeki Ekici, **II. Meşrutiyet Devri Fikir Adamı Şehbenderzâde Filibeli Hayatı ve Eserleri**, 279.

[68] Şehbenderzâde Ahmed Hilmi, **Hangi Meslek-i Felsefeyi Kabul Etmeliyiz?: Dârü'l Fünûn Efendilerine Tahrirî Konferans,** (Konstantiniyye: Matba'a-i İslâmiyye-i Hikmet, 1329), 33.

[69] Vahdet-i vücûd düşüncesi varlığı (vücûd), mümkün ve zorunlu kısımlarına ayrılmadan önce kendinde bir hakikat şeklinde ele alıp zorunlu ve mümkünü onun iki kutbu saymak suretiyle Hak ile halkı (yaratılmışlar) izâfet ilişkisiyle birbirine bağlar. Böylece Tanrı-insan ilişkileri başta olmak üzere birlik-çokluk sorunu, insan iradesi ve özgürlüğü, âlemdeki kötülük problemi, sebeplilik vb. metafizik konularla iman ve akîdenin anlamı, ahlâk konuları ve çeşitli dinî bahisler hakkında kapsamlı ve sistematik bir düşünce ortaya koyar. Bkz. **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Vahdet-i vücûd maddesi.

[70] Neşet Toku, **Türkiye'de Anti-Materyalist Felsefe: Spiritüalizm- İlk Temsilciler-,** (İstanbul: Beyan Yayınları, 1996), 86.

aynaya yüzü yansır. Fakat bundan o insan yüzünün bir kısmının kopup aynaya gittiği söylenemez. Yalnız o insanın yüzü aynadaki varlığın vücut sebebidir."[71]

Vahdet-i vücûd ekolünde insan şahsiyetine yer olmadığı düşüncesi bu ekole karşı öne sürülen en büyük itirazlar biridir. İlk bakışta bu karşıt düşüncenin doğru gibi göründüğü fakat insanların düşünce ve tasavvuf yoluna girmeden vahdet düşüncesinin bu ikiliği kabul etmeyeceğini anlamasının mümkün olmayacağını açıklamaktadır. Ona göre, herkesin Allah'ın ve kâinatın varlığını kabul etmesiyle birlikte, kendi varlığını da tasdik etme zorunluluğu vardır. Daha doğrusu nefsinin varlığını kabul etmek zorundadır. Filibeli'ye göre insan şahsiyeti her insanın sandığı şekilde bir gerçeklik taşımasa da en azından onun bir emri vaki olduğu idrak etmeli ve bu emri vakiliğin hangi sebeplerden ileri geldiğini bilmesi vahdet-i vücûdun gayelerinden biridir.[72] Filibeli, Tanrı-âlem münasebetinin izah edilmesi için vahdet-i vücûd mesleğinde tevhid anlayışının kabul edilmesi gerektiğini belirtmektedir. Kâinatın Allah tarafından yoktan var edildiği düşüncesine çıkan Filibeli'ye göre, yoktan var etmenin anlamı Allah'ın ilminde öz olarak mevcut olan şeylerin yine onun takdiri gereğince görünmezden görünüre çıkmasıdır.[73]

Netice itibariyle Filibeli'nin varlık düşüncesindeki ifadeleri varlığın bir olduğu ve onun da Allah'ın varlığı olduğu şeklindedir. Bu durumun ancak vahdet-i vücûd düşüncesiyle açıklanabileceğini fakat bu düşüncenin basit bir şekilde halka yayılmasının ahlakî ve inanç yönünden karışıklığa sebep olacağından halka indirgememek gerektiğini söylemektedir. Bu durumda olması muhtemel neticeleri şöyle belirtmektedir:

"Böyle diyoruz, zira bu mesele Vahdet-i Vücûd fikriyle aydınlanabilirse de bu fikirlerin basit şekilde yayılması, küfrü değilse bile küfür kadar ahlaksızlığı doğurduğu tarihte görülmüştür. Hatta yüce fikirleri kavrayıp anlamayan halk "Vahdet-i Vücûd"u dar bir anlamda ve çok basit bir şekilde kavramak zorunda kaldığından bu anlayış ile küfür arasında büyük bir fark bulmak mümkün olmaz."[74]

Filibeli'nin felsefî telakkisinde diğer bir konu ise bilim ve felsefenin sahalarının aynı mı yoksa farklı mı olduğu ve bilginin ne anlama geldiği üzerinedir. Felsefeyi dinin yardımcısı ve tamamlayıcısı şeklinde tarif eden Filibeli, felsefe

---

[71] Filibeli Ahmed Hilmi, **Tarih-i İslâm'ın Birinci Zeyli: Allah'ı İnkâr Mümkün Müdür Yâhud Huzur-u Fende Mesâlik-i Küfür**, (Konstantiniyye: Hikmet Matbaa-i İslâmiyye, 1332), 147; Filibeli Ahmed Hilmi, **Allah'ı İnkâr Mümkün Mü?,** haz. Necip Taylan, 5. bs. (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2015), 131.
[72] **age,** 152.
[73] Toku, **age,** 88.
[74] Filibeli, **Tarih-i İslâm'ın Birinci Zeyli,** 8; Filibeli, **Allah'ı İnkâr,** (Taylan), 26.

olmayınca ilmin tasavvur edilemeyeceğini söyler. Bilimin de felsefenin de kendine has sahaları bulunmaktadır, fakat her biri bir diğerinin sahasında müstakil olarak yer almak isterse bunun doğuracağı neticeler yanlışlara yol açabilir. Felsefî bir konu tartışılırken bunun ilmin kendisi olduğunu söylemek ne denli bir yanlışsa, ilmin felsefeye, felsefenin de ilme herhangi bir faydası yoktur demek de aynı şekilde yanlıştır. Ona göre ilim ve felsefe birbirinin karşıtı değil, aksine birbirinin yardımcısıdır.[75] Daha önce de belirtildiği gibi her ikisinin de kendine has alanı bulunmakla birlikte birbirinden tamamen bağımsız değildirler. Felsefenin olgunlaşması nispetinde ilmin de olgunluk kazanacağını belirten Filibeli'ye göre bilim sahasında ilerlerken "nasıl" sorusu ile ön plandayken, "niçin" sorusu ile felsefe alanına girilmiş olur. Ona göre olaylar bilimin malumudur ve bilim ikinci dereceden sebepleri görebilir, hikmeti, asıl gayeyi göremez çünkü bunlar felsefenin alanı olan niçin sorusunun cevabında bulunabilir.[76]

Filibeli, bilgiyi üç farklı başlık halinde sınıflandırmaktadır. Bunlar âmiyane marifet diye adlandırdığı günlük bilgi, fennî marifet olarak adlandırdığı bilimsel bilgi ve hikemi marifet olarak adlandırdığı felsefî bilgi şeklindedir. Bu sınıflandırmanın ilki olan günlük bilgi; avam sayılan halkın herhangi bir sistem ve metot olmadan kendi duyum ve tecrübeleriyle edindikleri bilgidir. İkincisi olan bilimsel bilgi sistem ve metot dâhilinde deneye dayanmasıyla günlük bilgiden ayrılır. Bilimsel bilgi eşya ve hadiseler arasındaki sebep ve ilişkilerin belli bir metot takip edilmesi ile elde edilir. Sonuncusu olan felsefî bilgide ise bilimsel bilgi neticesinde ortaya çıkan bilgilere "niçin" sorusu sorularak idrak düzeyine çıkılmış olur. Filibeli "niçin" sorusunun neticesinde ortaya çıkan felsefî bilgiyi şöyle açıklamaktadır:

> "Bu soruyu soran idrakin önünde bütün hadiseler, sayısız harfler hükmüne, bütün kanunlar ve sebepler sınırsız kelimeler şekline girer. Bu harflere esas olacak bir sonsuz noktası lazımdır, bu kelimeleri telaffuz ettirecek ve bir mana verdirecek ruh icap eder. Sebepten sebebe, kanundan kanuna, mahiyetten mahiyete, intikal ede ede tahlil ve idrak sonucunda sebepten müstağni bir sebebe, ibda ve icattan müstağni bir varlığa, hudut ve değişmeden müstağni bir kişiliğe idraki ulaştırır; idrak edilen ve bilinen şeylerin hepsini bu esasların esasına irca etmekle ruhuna ve idrakine ait ihtiyacını doyurmuş olur. Bu suretle hâsıl olan bilgi "felsefî bilgi" adını alır."[77]

Düşünür, bütün bilgilere ve dahası Allah hakkındaki bilgilere de ulaşmada insan nefsinin bir esas ve bir anahtar hükmünde olduğunu söylemektedir. Bu konuda

---

[75] Uludağ, **Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi ve Spiritüalizm,** 132.

[76] Ömer Ceran, **Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi'nin Dinî ve Felsefî Görüşleri**, (Bursa: Sır Yayıncılık, 2013), 33.

[77] Filibeli Ahmed Hilmi, **Tarih-i İslam**, (Konstantiniyye: Hikmet Matbaası, 1326-1327), 550.

“Nefsini bilen Rabbini bilir.” anlayışını referans göstererek düşüncesini şöyle beyan etmektedir:

> “Evvela insan ne bilirse kendi idrak ve anlayışı nispetinde bilir. ‘Akılsıza sorumluluk yoktur, dinin esas şartı akıldır.’ düsturları gerçektir. Mademki insan her ne bilirse kendi idraki ile bilir, şu halde önce bu idrakin nereden geldiğini bilmesi gerekmez mi? Neden ibaret olduğunu, nerelere kadar uzanacağını, kurallarını, kısa tabirle ‘kendini’ bilsin. Elindeki ölçünün kıymetini ve vazifelerini bilmeyen kişinin tarttığı şeylere güvenilir mi? İnsanın elinde ise kendi vicdan ve idrakinden başka bir aleti yoktur.”[78]

Bu alıntıdan da görüldüğü gibi insan, nefisini bilmez ise hakikatler hakkında herhangi bir sağlam ve gerçek bilgiye ulaşma konusunda da kısır kalacaktır. Filibeli’nin insan şahsını konu edinen bir ilim olduğunu söylediği ilm-i ahval-i ruhun insanın kendisini bulabilme adına önemli bir ilim olduğunu söyler.[79] Ömer Ceran’ın Filibeli’nin yazılarından aktardığı şu kısımda bu ilmin önemi şöyle ifade edilmektedir:

> “İnsan, tecrübeye, diğer birinin irşat ve rehberliğine, harici eşyanın tesirlerine muhtaç olmaksızın tamamen kendi varlığını ve vicdanını bilir. İnsan her şey hakkında tereddüt, şüphe, ret ve inkâra düşebilir. Yalnız kendi varlığında şüphe edemez. Bütün bilgiler için insanın elindeki yegâne ölçü yine kendisidir. İşte bu nokta-i nazarda insan nefsinin ilmi olan ilm-i ahval-i ruha bütün ilimlerin ve bilimlerin başlangıcı nazarıyla bakılabilir. Bu nokta-i nazarı kabul eden filozoflar ve ekoller felsefeye ilm-i ahval-i ruhtan başlar. Alman okullarının çoğunda ise felsefeye metafizikten başlanır. Daha sonra ilm-i ahval-i ruha gelinir.”[80]

İnsanlık tarihinde önemli bir tartışma konusu olarak görülen ve daima esrarını koruyan ruh kavramı, dün olduğu gibi bugün de dâhil bütün felsefenin ve dinin başta gelen meseleleri arasında yer almaktadır.[81] Bu mesele ile neredeyse tüm filozoflar dâhil oldukları ekol nispetinde ilgilenmiş ve görüşlerini açıklamışlardır. Materyalist felsefeye karşı eleştirileriyle bilinen Filibeli’nin ise en fazla ilgilendiği felsefî doktrinlerden biri de Ruhçuluk/Spiritüalizm’dir. Onun ruh konusunu ele alışı ruhun varlığı ya da yokluğu şeklinde değil ruhun mahiyetinin ne olduğuna dair düşüncelerini içermektedir. “Allah’ı İnkâr Mümkün Mü?” isimli eserinde ruh konusuna geniş bir şekilde yeren Filibeli, Batılı ve Müslüman düşünürlerin ruh kavramıyla ilgili fikirlerini karşılaştırarak kendi fikrini ortaya koymaktadır. Varlık anlayışında tasavvufi vahdet-i vücûd anlayışında olan düşünür, aynı şekilde ruh telakkisinde de aynı anlayışla uyumlu hareket eder. Filibeli’ye göre insanın akıl ve düşünme yetisiyle diğer varlıklardan ayrılma özelliği bir ruha sahip olduğundan ileri

---

[78] Filibeli, **Tarih-i İslâm’ın Birinci Zeyli,** 42-43; Filibeli, **Allah’ı İnkâr,** (Taylan), 52.
[79] Ceran, **Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi’nin Dinî ve Felsefî Görüşleri,** 24.
[80] Ceran**, age,** 24.
[81] Mehmet Zeki Ekici, **II. Meşrutiyet Devri Fikir Adamı Şehbenderzâde Filibeli Hayatı ve Eserleri,** 255.

gelmektedir ve o tüm düşünce sisteminin merkezine mutlak varlığı yerleştirmektedir.[82]

"Allah'ı İnkâr Mümkün Mü?" adlı eserinde İslâm düşünürlerinden İmam Gazzâli'nin ruh telakkisine dair ifadelerine ağırlık vererek Filibeli'nin tam manasıyla olmasa bile onun düşüncesine yakın bir yol izlediği görülmektedir. Nitekim o, İmam Gazzâlî'nin ruhun idrak özelliğine sahip bir cevher olarak nitelendirmesi fikrine katılmaktadır. Ona göre ruh Allah'ın bir lütfu ve emridir. Ruhun varlığını ve birliğinin kabulü, insanın idrak ve vicdan birliğinin gereğidir, o yüzden ruhu inkâr mümkün değildir. Çünkü akıl ve düşünme yetisine sahip olan tek varlık olan insan, bu yetisiyle birlikte içten idrak edebildiği şey ruhtur. Ruhun mevcut olduğu belli bir yer yoktur. Her ne kadar ruh, insan vücudunun her noktasında mevcut bulunsa da belirli bir yeri bulunmamaktadır. Filibeli, ruhun belirli bir bulunma yerinin olmayışını Gazzâli'nin şu ifadelerine yer vererek beyan etmektedir:

> "Ruh cisim dahi değildir. Zira cisim bölünebilir. Eğer ruh bölünebilseydi onun bir parçasının bir şeyi bilip diğerini bilmemesi mümkündü. Tek yerde iki zıddın olması çelişik bir fikirdir. Cüz (parça) kelimesi ruh için uygun değildir. Çünkü parça bütüne izafet demek olup, bu bölümde ise ne bütün ne parça vardır. Eğer bütün varlığı, ya da insanın var olması için bütün sebepleri dikkate alırsak, ruh, bunların bütününde tektir. Yani sebepten uzaktır. Eğer ruhun bölünmez olduğu kabul olunduysa, ya yer tutması ya da tutmaması gerekir. Yer tutması mümkün değildir. Zira yer tutan bölünebilir olup, bu fikrin aksi geometrik ve akli delillerle reddedilmiştir."[83]

Filibeli burada ruhun mahiyetini beyan ederken insani şahsiyet dediği bir "ben"lik ve "birlik"ten bahsetmektedir. İnsanın cismaniyetinde bir sistem dâhilinde teşkil olan organların bu "ben"liği oluşturamadığını, ancak ruh sayesinde insani şahsiyet denilen birliğin oluştuğunu bir orkestra benzetmesiyle açıklamaktadır. Bir orkestrada bulunan ahenk orkestrada bulunan sazlardan ibaret olmadığı gibi, sazların hepsi de değildir. Sazların hepsinin faaliyeti neticesinde ortaya çıkan şey ahenktir. Aynen bu benzetmede olduğu gibi, ruh da bedenin ahengini oluşturan unsurdur. Ne orkestradaki tek bir enstrüman gibidir, ne de orkestranın bütünüdür. Ruh aradan çekildiği zaman bedendeki düzen bozulmuş olur. Bedendeki ahengi, düzeni sağlayan unsur ruhtur. Filibeli felsefenin metodunun tecrübeden istifade, ruhunun ise beşerî araştırma olduğunu ifade etmektedir. Eğer insan bu metotla ruhu anlama noktasında derin bir araştırma gayreti gösterirse, Allah'ın varlığına ulaşabilir.

---

[82] Fatma Ebru Çöllü, "Felsefenin Geleceği Üzerine: Celâl Nuri-F. Ahmed Hilmi Tartışması" (Yüksek Lisan Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü) , 54.
[83] Filibeli, **Tarih-i İslâm'ın Birinci Zeyli,** 150; Filibeli, **Allah'ı İnkâr,** (Taylan), 133.

Batılı ekollerden ise her ne kadar Spiritüalist felsefeye yakın gibi görünse de, Filibeli'yi tamamen Spiritüalist olarak değerlendirmek doğru olmayacaktır. Spiritüalizmden ayrı düşen felsefî telakkisi, Filibeli'nin âlemin yoktan var edildiği düşüncesinde olmayışıdır. Ona göre, yoktan var olma düşüncesi insanın kavrama eksikliğinden hâsıl olmaktadır. İnanan bir düşünür olan Filibeli, ele aldığı düşünceleri değerlendirirken önyargılı bir tavır takınmayıp akıl ve mantık dâhilinde bir yol takip etmiştir.[84] Bu tutumu özellikle Spiritüalizmi değerlendirirken kendini göstermektedir. Spiritüalizmin birçok alanda faydalı olduğunu ifade ederken, diğer taraftan da bu ekolün düalist zihniyetini kabul etmemektedir.[85]Filibeli'nin felsefî fikirlerine yer verdiğimiz bu kısımda, son olarak felsefî meslek olarak kabul edilmesi gerektiğini beyan ettiği eklektizmden bahsedilecektir. Yaşadığı dönemdeki gençlere bir nasihat hükmünde olan konferansında felsefî ekollerden hangisinin seçilmesinin gerektiği hakkında kısa fakat muhtevası bakımından zengin olan açıklamalarda bulunmuştur.

Ahmed Hilmi, fiiller ve eylemler ancak sağlam bir metot dâhilinde bulunursa fayda sağlayacaktır. Hatta bir metoda bağlı kalmanın zorunluluk olduğunu söylemektedir. Fikir ve metot olmadığı için ona göre taklitçiliğe açık bir toplum oluşmaktadır. İçinde bulunduğu toplumun ve özellikle gençlerin bir ideal ve metot mahrumu olduklarından dolayı herhangi bir felsefelerinin olmadığını üzülerek ifade etmektedir. Ayrıca Avrupa'nın özgür düşünce kavramını ön plana çıkarmasına karşılık, özgür ve özgün düşünme yerine Batı'dan gelen fikirlerin çoğu kez sorgulamadan kabul edildiğini ve dolaysıyla taklitçiliğe düşüldüğünü izah etmiştir. Olumsuz gördüğü bu tablo karşısında belirli bir felsefî yol takip etmek yerine, felsefî telakkilere eklektik bir şekilde yaklaşılmasının daha yararlı olacağı kanaatine varmıştır. Ahmed Hilmi, bu kanaatini şu şekilde dile getirmiştir: "Mevcut felsefî mesleklerden hiçbirisi eksiklikten uzak değildir ve hiçbirisine toparlayıcı meslek unvanı verilemez. Her birinde bir takım hakikatler bulunuyor, lakin her birisinde hakikiliği sabit olmamış teoriler, varsayımlar var."[86]

Filibeli, kendisine yöneltilen "hangi felsefî mesleği seçilmeliyiz?" sorusuna cevaben farklı felsefî ekolleri mukayese ettikten sonra eklektizmin seçilmesini önermektedir. Sanayi, geçim, iktisada ait meselelerde bilim ve tecrübeden, felsefe ve

---

[84] Uludağ, **Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi ve Spiritüalizm,** 215.
[85] Uludağ, **age,** 215.
[86] Şehbenderzâde, **Hangi Meslek-i Felsefeyi Kabul Etmeliyiz?: Dârü'l Fünûn Efendilerine Tahrirî Konferans,** 37.

ahlaka ait meselelerde ise her mesleğin içerdiği hakikatlerden seçip almanın neticesinde ortaya çıkan eklektizm/seçmecilik mesleğini tercih etmenin en güvenilir yol olduğunu ifade etmiştir. Eklektizmin sözlük anlamına yer vermek Filibe'nin düşüncesini anlamak açısından faydalı olacaktır. Ahmet Cevizci kitabında bu kelimeyi şu şekilde açıklıyor:

> "Eklektizm: kişinin ya da filozofun dünya görüşünü, sistemini oluştururken, farklı hatta karşıt fikirleri, inançları ve öğretileri sistemsizce bir araya getirmesi tavrı. Mutlak olarak doğru olana erişmenin imkânsız olduğu düşüncesiyle, mevcut ya da bilinen inançları, en yüksek derecede muhtemel olana ulaşabilmek amacıyla, derleme tutumu; mevcut felsefî inançlardan en makul görünenleri bir araya getirip, bunlardan yeni bir sistem meydana getirme davranışı. Çeşitli düşünce okullarından değer verilen birtakım öğe ya da öğretileri, birlikli bir sistem oluşturmak amacıyla bir araya getirme; geniş bir ilgi alanına ya da temel bir amaca sahip olup, amaca hizmet eden en iyi öğeleri farklı sistem ya da kaynaklardan seçip alma tavrı."[87]

Anlaşılacağı üzere, temel bir amaca hizmet etme ve mevcut olan felsefî telakkilerden en makul olanını seçip alma olan eklektizm Filibeli'nin yaşadığı dönemdeki gençlere tavsiye ettiği güvenli bir felsefî meslektir. Âmiyane taklit ve müfrit dogmatizm diye adlandırdığı ifratlardan kaçınmanın, milli duygularla bilimsel hakikatleri birleştirmenin yolu bu meslekle sağlanabilirse felsefe yapmanın ve düşünce üretmenin mümkün olacağını söyler.

3.4. Eserleri

Filibeli Ahmed Hilmi'nin kitap ve makale olarak kaleme aldığı birçok eseri vardır. Bu eserleri tek tip olmayıp, yazın alanının çoğu türüne örnek gösterilebilecek çeşitliliğe sahiptir. Yazdıkları itibariyle ağırlıklı olarak materyalist felsefeyi tenkit etmesiyle bilinen Filibeli'nin, dönemin birçok gazetesinde yazmış olduğu yüzlerce yazısının yanı sıra roman, hikâye, şiir, tiyatro eserleri de mevcut bulunmaktadır. Zengin bir düşünce birikimine sahip olan yazar, daha önce de belirttiğimiz gibi yazma ve yazdıklarını yayınlama konusunda son nefesine kadar mücadele etmiştir. Eserlerinin muhtevasını oluşturan temel konular ise insan, yaratıcının varlığı, materyalizmi tenkit, metafizik, taklitçiliği ve özgün olunamayışı tenkit, insanın terakkisi ve özellikle yaşadığı dönem içindeki toplumun hayatına şahit olmasının neticesinde, toplumun fikren kurtuluşuna sunduğu düşünceleridir. Çalışmanın bu başlığında Filibeli'nin kitap halindeki eserlerinden, kendisinin çıkarmış olduğu gazetelerden ve farklı gazetelerde yayınlanan yazılarından bahsedilecektir. Özellikle bu çalışma sürecinde teze birincil kaynak olmuş eserleri tanıtılacak, diğer eserlerinin ise isimlerine değinilecektir.

---

[87] Cevizci, **age**, 582.

Başlıca kitapları:

1. *Tarih-i İslâm'ın Birinci Zeyli: Allah'ı İnkâr Mümkün Müdür Yâhud Huzur-u Fende Mesâlik-i Küfür*: Birçok alanda eser vermiş çok yönlü bir düşünür olan Filibeli'nin bu eserinin içeriği, eserin önsöz kısmı denilebilecek okuyuculara takdim mahiyetindeki kısmında bir paragrafta Filibeli tarafından şu şekilde beyan edilmektedir: "Bu eseri öyle bir tarzda yazdım ve konularını öyle tasnif ettim ki, üç amaca birden yardımı olsun! Eser, esas itibariyle 'Vacibü'l vücud'u', 'Nâmütenahî'yi' yani Allah'ı ispat gayesiyle yazılmıştır. Sonra da felsefeye başlangıç görevi yapabilir. Bundan da başka, materyalizme ve ateizme kapılanların göstermek istedikleri delil ve sebeplerin ilmî ve felsefî kıymet ve niteliğini açık bir surette muhakeme ve eleştiri imkânını verir. Mevcut ilimdeki son görüşleri ve bunlardan doğru olarak çıkacak sonuçlar ile işe gelmemesinden ötürü haksız olarak çıkarılan sonuçları 'sırf ilim ve hakikat adına ve medeni dünyanın en büyük âlimlerinin görüşleri doğrultusunda' meydana koyar. Konularımızı ilgilendiren birçok felsefî meseleler de eleştiri terazisine konulduğundan, eser kısmen felsefe tarihi görevini de yerine getirebilecektir."[88]

2. *Tarih-i İstikbâlin Birinci Cildini Teşkil Eden Meslek-i Fikriyye Tenkidi: Huzûr-i Aklü Fende Maddiyyûn Meslek-i Dalaleti*: Filibeli'nin materyalizmi dalalet mesleği olarak nitelendirdiği ve eleştirisi üzerinde ağırlıklı bir şekilde durduğu eseridir. Materyalist felsefeye karşı gelenekçi İslâm düşüncesiyle körü körüne eleştirel bir tutumla yaklaşmaması ve Batı felsefesini çok iyi bilmesinin neticesinde materyalizme olan tenkitleri çok yönlü bir şekilde yapması onun isabetli adımlar atmasına vesile olmuştur. Yaşadığı dönem içinde tamamen taklitçiliğe dayalı bir materyalist felsefeyi savunanların olduğunu belirten Filibeli, bu eserinde dönemin materyalizmin savunucularından Celâl Nuri'nin *Tarih-i İstikbâl* isimli eserine reddiyeleriyle karşı çıkmış ve Celâl Nuri ve onun gibi düşünenlerin taklitçiliğine ve düşüncelerini açıklamalarıyla birlikte yer vermiştir. Dolayısıyla Filibeli'nin materyalist felsefeye ve savunucularına karşı ele almış olduğu temel kitap olarak nitelenebilir.

3. *Hangi Meslek-i Felsefeyi Kabul Etmeliyiz?* : Filibeli'nin Darülfünûn'da felsefe hocalığı yaptığını daha önce belirtmişti. Bu eseri yazılı bir konferans olup, gençlerin düşünce dünyasında izlemeleri gereken usûl ve esasların neler olması

---

[88] Filibeli, **Tarih-i İslâm'ın Birinci Zeyli,** ط - ع; Filibeli, **Allah'ı İnkâr,** (Taylan), 17-18.

gerektiğinden oluşmaktadır. Eserin kapağında “Darülfünûn Muallimi ve Hikmet Sahibi Filibeli Ahmed Hilmi” şeklinde yazarın ismi ifade edilmektedir ve Darülfünûn Efendilerine Tahrirî Konferans ibaresi bulunmaktadır. Bu konferansın içeriğini mevcut olan felsefî mesleklerden hangisinin seçilmesi gerektiği, metot ve idealin ne olduğu, insanlık ve insanlığın eğilimi, toplumun hâlihazırdaki durumu, toplumda mevcut olan ve olmayan şeyler gibi soru ve konular oluşturmaktadır. Filibeli idealsizlikten ve basmakalıp fikirlerden duyduğu rahatsızlığı eserin bir paragrafında şöyle ifade etmektedir: “Bizde metodun yokluğu, açık ve belirli bir idealden mahrumiyetimizi doğurmuştur. Aslında bütün bütün idealden mahrum insan tasavvur edilemez. Lakin bunun bizdeki derecesi o kadar müphem ve belirsizdir ki, son tahlilde yine içgüdü ile birleşir. Bizde ideal, belirli bir maksadı bildirmekten ziyade genel bir temenniyi içerir. Böyle olduğu için maksadın elde edilmesini sırf irademizle gayretimizden değil, tesadüften bekleriz. Bu halet bizde “atalet, aşırı tevekkül, hayret” vesaire gibi vasıfların şiddetle hüküm sürmesine yol açmıştır. Uzun zamanlardan beri Doğu’da hüküm sürmekte olan metodsuzluğun artık bizde genetik bir noksan şeklini aldığına şüphe etmemeliyiz.”[89]

4. *Tarih-i İslam*: Bu eser Doktor Abdullah Cevdet’in tercümesini yaptığı Dozy’nin *Tarih-i İslamiyet* isimli eserine karşı Filibeli’nin yazdığı reddiyedir.[90] Eserin ismine bakıldığı zaman kronolojik bir tarih kitabı çağrışımı verse de içerik bakımından öyle değildir. İki ciltten oluşan bu eserde Filibeli, tarihteki vakaları tahlil ve tenkide tabi tutarak, yaşanmış tarihî olayların temel sebeplerini, dinî hiçbir gerçekliği bulunmayan siyasî olayların iç yüzünü açık seçik anlatır ve İslam’ın ve İslâm topluluklarının tüm hakikatleriyle doğru bir şekilde öğrenilmesini amaç edinir.

5. *A‘mâk-ı Hayal*: Ahmed Hilmi’nin eserleri arasında ayrı bir yeri olup, Osmanlı toplumunda yeni yeni görülmeye başlayan materyalist görüşe karşı kaleme alınmış edebî bir eserdir. Bütün eser boyunca ruh ve kâinatın sırrı, yaratılışın gayesi araştırılarak maddeci görüşün sığlığı ve insanı saadete ulaştırmakta yetersiz kaldığı ortaya konur.[91] Yirmi üç hikâyeden oluşan bu eser, Filibeli’nin felsefî ve dinî anlamda görüşlerini ortaya koymaktadır. Filibeli’nin en çok bilinen eseridir. Tasavvufla tanışmasından sonra kaleme aldığı hikâyelerinden oluşan bu eserini

---

[89] Şehbenderzâde, **Hangi Meslek-i Felsefeyi Kabul Etmeliyiz?: Dârü’l Fünûn Efendilerine Tahrirî Konferans,** 5.
[90] Ömer Ceran, Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi’nin Dinî ve Felsefî Görüşleri, (Bursa: Sır Yayıncılık, 2013), 11.
[91] Necati Birinci, “Amâk-ı Hayal”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, c. 2, (İstanbul: 1989): 555.

kendisi şu şekilde takdim etmektedir: “Bu kitabı, hakikat aşkıyla yanan, akılla kavranamayacak konuları merak eden insanların zevkle okuyacağı kanaatindeyim. Bu millet geçmişte bir sürü Raciler yetiştirmiştir, gelecekte de yetiştirmeye devam edecektir. Okuyucularımıza sunduğumuz bu hikâyeler (bunların hikâye olup olmadığı iyi düşünülmelidir) eğer beğenilirse, kendimizi bahtiyar sayacağız. Zira bu kitaba rağbet edilmesi, insanların ciddi meselelerle ilgilendiğini göstermesi bakımından çok önemlidir. Zira bu millet hassas bir kalbe sahiptir. Bunu birçok defa ispat etmiştir.”[92] Necati Birinci bu kitabın neşredildiği sırada materyalist felsefenin önde gelen taraftarlarından biri olan Bahâ Tevfik'in, “Bizde Felsefe” adlı makalesinde bilhassa *A'mâk-ı Hayâl*'i kastederek Ahmed Hilmi'ye de hücum ettiğini ve “Gençleri memnun edemeyen bir yol tuttu, ulûm-ı müsbete ve hakikiyye taharrîsi için açılmış taze dimağları, İblîs-i Behmen hikâyeleriyle, duvarlardan geçen, yedi kat semalara uçan perilere mahsus masallarla doldurmak istedi” şeklinde tenkit ettiğini ifade etmektedir.[93]

Filibeli Ahmed Hilmi'nin eserleri bunlarla sınırlı değildir. Yukarıda yer vermiş olduğumuz konumuzla ilgili başlıca eserlerinden başka diğer eserleri ise şunlardır: *Senûsîler ve On Üçüncü Asrın Büyük Mütefekkir-i İslâmîsi Seyyid Muhammed es-Senûsî* (1325- İkdam Matbaası), *Öksüz Turgut* (1326- Hikmet Matbaa-i İslamiyesi), *Üss-i İslâm* (1332- Hikmet Matbaa-i İslamiyesi), *İlm-i Ahval-i Ruh* (1327- İstanbul, bu eser Darülfünun'da psikoloji ders kitabı olarak okutulmuştur),[94] *Akvam-ı Cihan* (1329- İstanbul), *Yirminci Asırda Âlem-i İslâm ve Avrupa: Müslümanlara Rehber-i Siyaset* (1327- Hikmet Matbaası), *Beşeriyetin Fahr-i Ebedîsi Nebimizi Bilelim* (1331- Hikmet Matbaası)

Filibeli'ye ait olan eserler sadece kitaplarından ibaret değildir. Onun yayın hayatındaki fikir mücadelesinde çok önemli bir yeri bulunan kendi çıkarmış olduğu gazeteler ve zaman zaman başka gazetelerde de yayınladığı yazıları mevcut bulunmaktadır. Mısır'da bulunduğu dönemde çıkarmış olduğu ve ilk gazetesi Çaylak, yayınlanan yazıların çoğunlukla Filibeli'ye ait olduğu İttihad-ı İslâm gazetesi onun süreli yayınlarının ilkleridir. Devamında ise Tonguç, Coşkun Kalender, Sancak, Necat, İkdam, Sırat-ı Müstakim ve Tasvir-i Efkâr isimli gazeteleri yayın hayatında yer bulmuştur.

---

[92] Filibeli Ahmed Hilmi, **Amak-ı Hayal,** haz. Serkan Özburun, 18. bs. (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2015), 7.
[93] Necati Birinci, Amak-ı Hayal, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, 556.
[94] http://kaynakca.hacettepe.edu.tr/eser/4746005/ilm-i-ahval-i-ruh

Filibeli'nin eserleri için açılacak başka bir başlık ise onun tamamlanmamış eserlerine dairdir. Tamamlanmamış eserlerini şu şekilde sıralanabilir: "Aşk-ı Balâ", "Bektaşiler ve Hey'et-i İçtimaiye-i Osmaniye", "İmam Gazali'nin Mühim Bir Eseri: Kitab-ı Maznun bihi 'alâ Gayrı Ehlihi", "Üç filozof", "Yeni Mantık", "Tarih-i İslâm ve Osmanî", "Yaşasın Bad-ı Saba", "İlm-i Tevhit", "Murad Orta", "Divançe", "Tabakat", "Tortu", "Yer, Gök, İnsan", "Gazal-ı Bedeviye", "Şeyh Bedreddin".[95]

[95] Filibeli, **Hikmet Yazıları,** 43–46.

4. FİLİBELİ'NİN CELÂL NURİ'NİN TÂRİH-İ İSTİKBAL BAĞLAMINDA MATERYALİSTLERE YÖNELTTİĞİ ELEŞTİRİLER

Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi Batı felsefesini kaynaklarından inceleyerek anlamış bir fikir adamıdır. Batı'dan gelen fikir akımları içerisinde başta materyalizm ve pozitivizm olmak üzere birçok felsefî akımı eleştirmiş ve karşı çıkmıştır.[96] Ahmed Hilmi, maddecilik fikrine kökünden karşıdır. Filibeli Ahmed Hilmi, maddeyi ezelî ve ebedî kabul eden ve metafizik her şeyi safsatadan ibaret gören bu anlayışın İslam'a da aykırı olduğundan hareketle bu düşünceyi çürütmek için var gücüyle çalışmış ve eserler ortaya koymuştur. Bir din âliminin dinî konulara inkâr ya da şüpheyle yaklaşan kişilere ayetle ya da hadisle değil felsefeyle karşı çıkması gerektiği söyleyen Filibeli, bu düşüncesini ayet ve hadisin muhatapta etki uyandırmasının ilk şartının iman olmasıyla savunmaktadır. Bu nedenle bu yolda giden bir kişinin İslâm metafiziğini iyi bilmesi gereğinden bahsetmiştir.[97]

Kendi tabiriyle "İslam'ın vahdet-i vücûd mezhebine mensup" olan Ahmed Hilmi, materyalizmin iddialarını çürütmek amacıyla *Huzûr-i Aklü Fende Maddiyyûn Meslek-i Dalaleti* ve *Allah'ı İnkâr Mümkün mü?* isimli eserler kaleme almıştır. Antik Yunan felsefesi, İslâm felsefesi ve Aydınlanma dönemi felsefesine her açıdan vâkıf olduğu gözlemlenen Filibeli Ahmed Hilmi'nin fikirleri günümüzde de önemini korumaktadır.[98]

Ayrı ayrı felsefî ekolleri incelediği eserlerinde hiçbir ekolün baştan sona benimsenecek bir konumda olmadığını savunan Ahmed Hilmi, bu nedenle eklektik bir yaklaşım sergilenmesi gerektiğini öne sürer. Bunu ise sanayi, iktisat, geçim vesaire gibi işlere dair konularda bilim ve deneyin gösterdiği ilkeleri kabul etmek ve felsefe ve ahlak alanında ise her mesleğin (ekolün) içermekte olduğu hakikatleri seçip almak şeklinde ifade etmiştir. Ahmed Hilmi'nin materyalizme eleştirileri ise onu çürütmek üzerine kuruludur. Düşünür, materyalist felsefeyi ve temsilcilerini eleştirmeyi ihmal etmese de ağırlıklı olarak bu düşüncenin Osmanlı'ya girişine sebep

---

[96] M. Necip Yılmaz, **Filibeli Ahmed Hilmi ve Materyalizme Yöneltiği Eleştiriler,** 362.
[97] Filibeli, **Taklitle Medeniyet Olmaz!,** 12-13.
[98] M. Necip Yılmaz, **Filibeli Ahmed Hilmi ve Materyalizme Yöneltiği Eleştiriler,** 365.

olan Türk düşünürleri ve onların fikirlerini hedefine almıştır.[99] Ahmed Hilmi'nin *Huzûr-i Aklü Fende Maddiyyûn Meslek-i Dalaleti* isimli eseri, büyük ölçüde maddecilik fikrinin Osmanlı toplumu tarafından tanınmasında etkili olan Celâl Nuri (İleri)'nin yazdığı üç ciltlik *Tarih-i İstikbâl* adlı çalışmasının ilk cildi olan "Mesâil-i Fikriye"de ele alından görüşlere reddiye şeklinde yazılmıştır. Esasen Filibeli'nin bu eserinde eleştirilen düşünceler Ludwig Büchner'in *Madde ve Kuvvet (Kraft und Stoff)* başlığını taşıyan ve vulgar materyalizmi işleyen eserinin eleştirisi şeklindedir. Her ne kadar bu çalışmayı Türkçe'ye tercüme eden Bahâ Tevfik ve Ahmet Nebil olsalar da, kitabın müdafiliğini yapan daha çok Celâl Nuri olduğundan, Filibeli'nin eleştirileri de bu kişiye yönelmiştir.[100] Celâl Nuri'yi yeterince bilgi sahibi olmadığı konularda alelacele ve yüzeysel fikirler ortaya atmakla suçlayan Ahmed Hilmi, eserinde eleştirdiği çalışmadan sık sık alıntılar yaparak yazarın fikirlerini çürütmektedir.

Filibeli Ahmed Hilmi İslâmî bir düşünce yapısına sahip bir düşünür olsa da, materyalizme karşı eleştiriler getirirken bilimsel tarafsızlık ve mantıksal tutarlılık dairesi içinde hareket etmiştir.[101] Filibeli kendi döneminin gelişmeleri içerisinde materyalizmin esaslarını aşağıdaki gibi sıralamaktadır:

1) Madde ve kuvvetin kendiliğinden varlığı,
2) Bunların ezelî ve ebedîliği,
3) Tecrübenin yalnız duyumlara münhasır olması,
4) Kanunların değişmezliği,
5) İhtiyarî hayat (*La vie spontanée*)
6) Kâinat kendi kaide ve amilleri ile izahı kabil olduğundan Allah fikrine ihtiyaç bulunmaması,
7) Ruhun dimağa ve mevcut kuvvetlere çevrilmesi,
8) İrade ve benzeri ruhî durumların kanunların tesirine çevrilmesi ile insan hürriyetinin bir vehim ve zandan ibaret olduğu.[102]

Materyalizmin ana esaslarını bu şekilde belirten Ahmed Hilmi, daha sonra sıraladığı esasları çürütmek amacıyla tek tek cevaplamaktadır. Öncelikle maddenin mahiyetinin bilinemeyeceğini, kâinat kanunlarının insan idrakinin birer ürünü olduklarını belirtmektedir. Daha sonra madde ve kuvvetin sakınımından hareketle bunlara sonsuzluk atfetmenin su götürür olduğunu ve yok edilememenin ezelî oluşa kanıt olarak gösterilmesi düşüncesine karşı çıkar. Üçüncü ve dördüncü maddelere cevap olarak ise hipotezlerin eşyanın münasebetlerini izah etmeye yaradığını

[99] M. Necip Yılmaz, **Filibeli Ahmed Hilmi ve Materyalizme Yönelttiği Eleştiriler,** 365.
[100] Cem Doğan, **Filibeli Ahmed Hilmi'nin Geç Dönem Osmanlı Materyalistlerine Cevapları,** 266.
[101] Uludağ, **Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi ve Spiritüalizm**, 180.
[102] Filibeli Ahmed Hilmi, **Tarih-i İstikbâlin Birinci Cildini Teşkil Eden Meslek-i Fikriyye Tenkidi: Huzûr-i Aklü Fende Maddiyyûn Meslek-i Dalaleti,** (Dâru'l-Hilâfe Matbaa-i İslâmiyye, 1332), 72; Filibeli, **Huzûr-u Aklü Fende Maddiyyûn Meslek-i Dalaleti,** (Albayrak), 116.

belirterek bunların değişmez kanunlar olarak görülmesine itiraz eder. Altıncı maddeye dair, Filibeli her ne kadar bilimsel yöntemlerle Allah'ın varlığının ispat edilemeyeceğini kabul etse de yokluğunu ispat etmenin daha zor ve imkânsız olduğunun altını çizmektedir. Son iki maddeye cevapları ise, insan aklının kendi ilkelerine ve bilime dayanan birtakım çıkarımlar aracılığıyla maddenin varlığını reddettiği ve Allah'ı kabul ettiği istikametindedir. Buna göre, insanın ruhu dimağına ve bilumum kuvvetlere indirgenecek olursa insanlık karanlık ve şüphe denizinde boğulmaya mahkûm edilmiş olacaktır.[103]

Maddecilik akımına ve metafizik mefhumları reddetme yaklaşımına inancı ve felsefî görüşü gereği net bir şekilde karşı çıkan Ahmed Hilmi, *Mesail-i Fikriye*'de yer alan düşünceleri, üslubu, yöntemi, metnin her paragrafını satır satır tenkide tabi tutmakta ve zaman zaman karşıt fikirlerle zaman zaman da eleştiriye değmeyeceğini ifade eden keskin sözlerle çürütmektedir. Daha sonra ise sonuç bölümünde söz konusu çalışmayla ilgili düşüncelerini derli toplu bir şekilde ifade eder.

Bu kitaba göre Celâl Nuri'nin *Tarih-i İstikbal* adlı çalışması içerisinde materyalizme dair düşüncelerin savunuculuğunu yapan "Mesail-i Fikriye" kısmının "ilmî ve felsefî bir kıymeti yoktur".[104] Ahmed Hilmi'ye göre Celâl Nuri'nin çalışması tarihî vakaları çarpıtmakta, İslâm dinini tamamen olduğundan farklı anlamakta ve anlatmakta, birçok çelişki ile malûl, yüzeysel ve değersiz bir kitaptır. Eleştirilerinde sık sık sert ifadelere başvuran Ahmed Hilmi, bu durumu hakikatin gereği olduğunu ve kişisel bir duygudan kaynaklanmadığını ise şu sözlerle dile getirmiştir: "Hakikat acı olduğu için bu sözlerimiz[d]e acılık bulunacağını teslim ederiz. Lâkin kin ve garaz yoktur."[105]

Yazara göre, felsefî konulara ve ele alınan fikir akımına bu denli vukufiyetsizlikle kaleme alınan kitap, birçok safsatayı ve yanlış fikri içermesi nedeniyle hiçbir fayda temin edemeyecektir. Ancak bununla beraber ilmî konulara uzak olanlar açısından dahi zararsızdır da.[106] Zira ona göre bu kadar yetersiz ve yüzeysel kitap toplumda geniş ve kalıcı bir etki yapmaktan uzaktır. Hatta, bu çalışma konuyla ilgili düşünürleri yetkin ve derinlikli eserler yazmaya yönlendirecek ve

---

[103] Cem Doğan, **Filibeli Ahmed Hilmi'nin Geç Dönem Osmanlı Materyalistlerine Cevapları,** 267.
[104] Filibeli, **Tarih-i İstikbâlin Birinci Cildini Teşkil Eden Meslek-i Fikriyye Tenkidi,** 152; Filibeli, **Huzûr-u Aklü Fen'de Maddiyyûn Meslek-i Dalaleti,** (Albayrak), 173.
[105] **age,** 152; (Albayrak), 173.
[106] **age,** 153-154; (Albayrak), 174-175.

dolaylı bir fayda bile temin edebilecektir.[107] Yazar bu görüşüne örnek olarak Orhan Midhat Bey tarafından yazılan bir çalışma olan *İctimaî İnkılâplar*'ı gösterirken bu eserin bahsettiği gibi bir devrin gelişinin habercisi olduğunu ifade etmektedir.[108] Bu ise, Allah'ın karanlıklardan aydınlık çıkarmasına örnektir.[109]

Kitabında maddeciliğin İslâm dini ile birebir uyuştuğu gibi bir fikri savunan Celâl Nuri, zaman zaman çelişkili düşünceler ortaya koyarak bu savunusuna izahlar getirme gayretindedir. Örneğin şu ifade Celâl Nuri'ye aittir: "İyice anlaşılırsa materyalist felsefede İslam'ın ruhuna uygun düşecek mühim bir esas bulunur."[110] Onun kendi materyalist merkezli fikirlerini İslam'la bağdaştırma gayreti ise şöyle özetlenebilir: Bir şey doğru ve güzel ise İslamîdir. Materyalizm doğrudur. O halde materyalizm İslamîdir ve İslâm dininin gereklerine uygundur. Bu özeti yapmaktaki delil ise birebir Celâl Nuri'ye ait olan şu satırlardır:

> "Mademki İslâmiyet doğrudur, hurafelere, batıl şeylere dayanmamaktadır, o halde her doğru, ilmî, aklî ve tecrübî olarak ortaya çıkan her şey, İslâmiyetçe kabul olunmuştur. Bir şey doğru ise mutlaka İslâmiyet'e bağlıdır. Eğri ise, ki hakkında değişmez hüküm bulunsa bile, şeriata aykırıdır."[111]

Ayrıca, Celâl Nuri'ye göre din, sonla ilgili meseleleri bir prensiple ifade eder ve "ekmeliyet, adalet; merhamet, son arzu" gibi kavramları birer işaret ile akıllar için anlaşılabilir bir şekle koyar. Gerekli gördüğü şeyleri emreder, insanları yasaklanmasına ihtiyaç duyduğu şeylerden men eder ve bunları yaparken Allah'a dayanır. Hakikat Allah'ın kelâmı olarak kabul gördüğü için onunla konuşur ve yapacağı icraatları Allah'ın adına yapar.[112]

Kitabında Celâl Nuri'nin bu ve bunun gibi çok sayıda düşüncesine yer veren Ahmed Hilmi'ye göre, yazar İslam'ın ancak bazı lüzumlu yalanlar olduğunu düşündüğünü ama sadece bunu açık açık söylemekten imtina ettiğini belirtmektedir.[113] Yer yer alaycı ve iğneleyici ifadeler kullanan Ahmed Hilmi, katıksız bir maddeci olan Celâl Nuri'nin söz konusu üslubu ve yöntemi karşısında, kendini "Yazarın İslam'ın yayılma ve yükselmesi için pek ateşli bir arzu taşıdığı görülüyor." demekten alıkoyamamaktadır. Ayrıca, Celâl Nuri'nin fikirleri esas alınırsa İslâm Peygamberi Hz. Muhammed'den bugüne kadar İslam'ın ruhunu

---

107 **age,** 153-154; (Albayrak), 175.
108 **age** 154; (Albayrak), 175.
109 **age,** 154; (Albayrak), 175.
110 **age,** 34; (Albayrak), 90.
111 **age,** 136; (Albayrak), 163.
112 **age,** 106; (Albayrak), 141.
113 **age,** 106-107; (Albayrak), 141-142.

Büchner ve talebelerinden başka kimsenin anlamamış olduğu manasının çıkacağının altını çizer.[114] Gerçekte ise Büchner'in ve diğer materyalistlerin böyle bir fikirle alakalarının olmadığını ifade ederek, "materyalist felsefede İslâm'ın ruhuna uygun düşecek mühim bir esas bulunacağını iddia etmek, eşi bulunmaz acayip bir fikirdir. Büchner'in ruhu bile, eğer ruhu varsa, bu cesur talebenin şu dâvasına karşı gülmekten kendini alıkoyamamıştır."[115] demektedir.

Ahmed Hilmi, eleştirdiği çalışmadan aldığı ifadeleri süzgeçten geçirdiğinde ortaya çıkan netice şaşırtıcı değildir: "Baştan sonuna kadar küfür ve inkârdan ibaret olan bir ekolü [materyalizmi], [Müslümanlara] kabul ettirmek ve ekolü İslam'ın hakikati gibi göstermek için ne tuhaf 'fikrî jimnastikler' yapıyor!"[116] Celâl Nuri'nin materyalizmi İslamî gösterme çabalarının örneği olan düşünceleri tek tek ele alan Ahmed Hilmi, kitabının sonuç kısmında "Mesail-i Fikriye" hakkındaki nihaî görüşünü ise şu sözlerle açıklamaktadır:

> "'Mesail-i Fikriye' en açık bir şekilde ve en çürük ve ilim dışı fikirler [vasıtasıyla] değil yalnız [d]inî şekli, hatta din duygusunu mahv ve yerine 'ilmî ve felsefî bakımdan' bir [küfür] ve inkâr ekolü, 'fennî bakımdan' çürük ve reddedilmiş bir düşünce olan materyalizmi koyma hedefine gidiyor."[117]

"Şark'ta" maddeciliğin terakkiye hiçbir fayda sağlamayacağı düşüncesini savunan Ahmed Hilmi, bu noktada sadece dinî ve felsefî alanla sınırlı kalmamış ve devlet ile toplumun menfaatlerini de hesaba katmış gibidir. Materyalizmin henüz yeni yeni hayat bulduğunu ifade ettiği "dinî ve millî emelleri" ve "mübeccel ve mukaddes hedeflerimizi" yok edecek çirkin ve uğursuz bir yalan ve tahrip yolu olduğu görüşünü dile getirir.[118] Bu görüşünü ise materyalizmin bireyleri ve toplumu hedonist bir yaşam biçimine yönlendireceği düşüncesiyle açıklar. Yazara göre, materyalizm insanları bencilliğe sevk eder:

> "Bu uğursuz düşünce, insan nefsinde, kibir ve bencillik, zevk alma arzusu ve eğlenceden başka bir şey bırakmaz. Her [maddecide] yalnız bir tek mantıkî hareket şekli kalır: Başkalarının zararına olarak ve her nasıl olursa olsun rahat ve eğlenme ile yaşamak!"[119]

Filibeli Ahmed Hilmi'nin materyalizme karşı meydana getirdiği önemli çalışmalardan biri olan *Huzûr-i Aklü Fende Maddiyyûn Meslek-i Dalaleti* isimli kitabın Celâl Nuri'nin materyalist görüşlerinin aleyhine geliştirilen karşı tezlerden oluştuğu ifade edilmişti. Bu eleştirileri dogmatizm, tarih, din ve felsefe konularında

---

[114] **age,** 9-10; (Albayrak), 72.
[115] **age,** 34; (Albayrak), 90.
[116] **age,** 108; (Albayrak), 142.
[117] **age,** 156; (Albayrak), 176.
[118] **age,** 156-157; (Albayrak), 177.
[119] **age,** 157; (Albayrak), 177.

cehalet, materyalizmin tecrübe usulüyle ilgili eleştiriler, materyalizmin madde ve kuvvet arasında kurduğu ilişkiye dair eleştiriler, termodinamik yasalarına dayalı eleştiriler ve materyalist ideolojinin doğuracağı olumsuz sonuçlarla ilgili eleştiriler olarak ayrı ayrı ele almak daha verimli olacaktır.

4.1. Dogmatizm Eleştirisi

Türk Dil Kurumu, dogmatizmi "Deney bilgisini, deneye dayanan kanıtları hiçe sayarak kanılarını inanç öğretilerinden çıkaran (düşünce biçimi)"[120] şeklinde tanımlamaktadır. Filibeli Ahmed Hilmi ise yakın bir biçimde "doğruluğu su götürmez, müsbet ve aşikâr olmayan şeyleri, en müfrit bir katiyet ve kanaatle beyan etmeğe [dogmatizm] denir."[121] şeklinde tarif etmektedir. Felsefî bir ekol söz konusu olduğunda ise bu durum gelişmeye ve farklı fikirlere kapalı ve önyargılı olmanın işaretidir.

Tanzimat dönemi sonrası Batının ilminden yararlanma gayretlerinin önemli bir sonucu, kimi düşünürlerce bilimin tek hakikat olduğu gerçeğinin kabul edilmesidir. Ancak bilimle beraber gelen düşünce akımları da bilimin bir gereği gibi anlaşılabilmiş ve bu durum doğrudan doğruya İslâm'ın sorgulanmasını beraberinde getirmiştir. Materyalizmin de bilimin bir gereği gibi takdim edilişi Celâl Nuri'nin söz konusu eserinde gözlemlenmektedir.[122] Filibeli Ahmed Hilmi, materyalist felsefe savunucularının kendi görüşlerini savunan birer filozoftan çok yeni bir dinin temsilcileri gibi konuştuklarını öne sürmektedir. Madde ezelî ve ebedî ise ve her şeyi açıklamaya yeterli ise maddecilerin metafizik diye bir şeyin olup olmadığının bilinemeyeceğini ve bu nedenle de bu konuyla ilgilenmeme tavrı sergilemeleri daha anlaşılabilir bir tepki olabilirdi. Oysa maddeciler son derece kendilerinden emin bir şekilde metafiziği reddetmekte ve bilim ifadesini tekeline almışçasına kendilerine hemfikir olmayanlara karşı tahkir içeren ifadeler kullanmaktadır.

Ahmed Hilmi'ye göre dogmatikleri ve materyalistleri diğer düşünürlerden ayıran yön, kendi düşünce ve zanlarına iman derecesinde gösterdikleri sabit fikirliliktir.[123] Ona göre materyalizm, ispatı imkânsız olan teoriler üzerine bina

---

[120] http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&kelime=DOGMAT%C4%B0K
[121] Filibeli, **Tarih-i İstikbâlin Birinci Cildini Teşkil Eden Meslek-i Fikriyye Tenkidi,** 7; Filibeli, **Huzûr-u Aklü Fen'de Maddiyyûn Meslek-i Dalaleti,** (Albayrak), 70.
[122] Necip Yılmaz, **Filibeli Ahmed Hilmi ve Materyalizme Yönelttiği Eleştiriler,** 366.
[123] Filibeli, **Tarih-i İstikbâlin Birinci Cildini Teşkil Eden Meslek-i Fikriyye Tenkidi,** 7, 98-99; Filibeli, **Huzûr-u Aklü Fen'de Maddiyyûn Meslek-i Dalaleti,** (Albayrak), 70, 135.

edilmiştir ve usulen dogmatiktir[124] ve hiçbir suretle ispat edilmesi mümkün olmayan varsayımlar üzerine bina edilmiştir.[125] Yazarın da ifade ettiği gibi bu yaklaşım ve üslup sadece Celâl Nuri'ye değil, onun hocaları sayılan Büchner, Hegel, Moleskot ve Lange gibi diğer materyalistler için de geçerlidir.[126] Ona göre bu durum düşüncelerin muhalif fikirlere olan üstünlüğünden değil, bilakis fikrî münazaralarda alınan mağlubiyetleri bastırma çığlıklarıdır.[127] Bu yaklaşımı sergileyen kişiler, kendi fikirlerine aykırı bir düşünceyle karşılaştıklarında kutsallarına hakaret edilen bir insanın refleksiyle muhataplarına hakaret eder ve onları en çok da cehaletle suçlarlar.[128] Bununla da kalmayarak kendilerininkine aykırı bir düşünceyi savunan kişileri 'beşeriyetin saadeti için zararlı, insanlığın terakkisi için bir engel' olarak telakki ederler.[129] Bütün haşinlikleri ve hakaretlerini de bu bakış açısı nedeniyle mazur görmektedirler.

Yazar, adı geçen eserinde tenkitlerini Celâl Nuri'nin çalışması üzerinden yaptığı için zaman zaman eleştirileri Celâl Nuri'ye has düşünceleri, genel olarak ise tüm materyalistleri hedef almaktadır. Dogmatizm ve yeni din yönündeki tespit ve düşünceler ise hiç şüphesiz ikinci türden eleştiriler sınıfına girmektedir. Ahmed Hilmi, materyalist üslupta ilmi tekeline alma gibi çürük bir iddianın yattığını savunmaktadır. "İlim… İlim… İlim… İşte bir maddecinin ağzından düşmeyen tesirli söz! Güzel ama ilim ne demektir, kıymeti nedir?"[130] Yazara göre maddeciler bu retoriği kullanarak ilimden haberi olmayanları bu kelimenin ağırlığı altında ezmek ve alternatif görüşleri hurafe ve birtakım yalan sözler olarak kabul etmelerini sağlamayı amaçlamaktadır.[131] Ayrıca savunduğu bir fikir için tek gerçekmiş gibi düşünüp alternatif görüşleri yokluğa mahkûm etmek en başta bilime aykırıdır.[132]

Yazar, ilim kavramını kendilerine bir kalkan yapmakla suçladığı maddecilerin ilimi gerçek manada anlayamadıklarını uzun uzadıya ve farklı bahisler münasebetiyle tekrarlamaktadır. Ona göre, bilim eski hipotezleri çürüterek gelişir ve ilerler: "İlim olaylar arasındaki münasebetleri arıyor. Araştırma ve ilerleme sonsuz olduğu için,

---

[124] Toku, **age,** 81.
[125] Şehbenderzâde, **Hangi Meslek-i Felsefeyi Kabul Etmeliyiz?: Dârü'l Fünûn Efendilerine Tahrirî Konferans,** 40.
[126] Filibeli, **Tarih-i İstikbâl Tarih-i İstikbâlin Birinci Cildini Teşkil Eden Meslek-i Fikriyye Tenkidi in,** 7; Filibeli, **Huzûr-u Aklü Fende Maddiyyûn Meslek-i Dalaleti,** (Albayrak), 70.
[127] **age,** 7-8; (Albayrak), 70.
[128] **age,** 7-8; (Albayrak), 70.
[129] **age,** 16; (Albayrak), 76.
[130] **age,** 93; (Albayrak), 132.
[131] **age,** 93-94; (Albayrak), 132.
[132] Necip Yılmaz, **Filibeli Ahmed Hilmi ve Materyalizme Yöneltti̇ği Eleştiriler,** 366.

hiçbir zaman son sözünü söylemiş olmayacaktır. İlim, ilgili bulunduğu olaylar gibi, devamlı değişmeye mahkûmdur."[133] Bugün en temel fen bilimlerinde dahi uzun yıllar doğru kabul edilen temel öncüller bir paradigma değişimini beraberinde getiren yeni bir anlayışla sarsıntıya uğramakta ve geride bırakılmaktadır.[134] Dolayısıyla elli yıl önce ilim olarak algılanan düşünceler günümüzde çöplükte değilse de bilim tarihinde yer almakta ve eskimiş ve yanlış düşünceler olarak görülmektedir. Bir elli yıl, belki çok daha kısa bir süre sonra bugün ilim olarak kabul edip saygı duyduğumuz görüşler birer hurafe yaftası yemiş olacaklardır. Bu bakımdan ilme hürmet kadar gerekli olan bir başka yaklaşım varsa o da ilmi mutlaklaştırmamak ve gelişen, çoğu zaman da eskiyi çürüterek ilerleyen bir yapısının olduğunu kabul etmektir. Örneğin Celâl Nuri'nin materyalist fikirleri maddenin kimyevi, manyetik, elektrik özelliklerinin henüz bilinmediği bir dönemde oluşturulmuş, oysa devam eden süreçte bu gibi sayısız nitelik artık maddenin ayrılmaz parçası gibi kabul edilmektedir.[135]

Filibeli Ahmed Hilmi, Celâl Nuri'nin ve onun düşüncelerini etkileyen bütün materyalistlerin bu konuda bağnaz ve dogmatik bir yaklaşım sergilediklerini iddia etmektedir. Ahmed Hilmi, Celâl Nuri'nin adeta Büchner'e iman ettiğini şu sözlerle ifade eder: "Yalnız kendisinin materyalizme imanı var. Maddecilerden Büchner'e de hürmet ve itikadı vardır. Bu zatın ve bu felsefenin bildirdiği şeyler, yazar için, ilim ve fen hakkında bilinmesi lazım olan bilgilerin yerini tutuyor."[136]

Özetle söylemek gerekirse, Filibeli Ahmed Hilmi, kendi zamanı için Osmanlı-İslâm toplumunun materyalizm akımıyla tanışmasına sebep olan Celâl Nuri ve Bahâ Tevfik gibi Türk materyalistler başta olmak üzere bu fikrin takipçilerinin ilmin gelişmelerini okuyup takip edemeyen ve kendi görüşlerinde saplanıp kalan kişiler olduğunu anlatmaktadır. Materyalizm akımının takipçileri (maddiyyûn) ilim (günümüzde bilim) kelimesini tekellerine almış gibi bu sihirli kavram üzerinden dikkatleri üzerlerine çekmekte ve savundukları düşünceleri tartışmasız gerçekler gibi sunmaktadırlar. Bunu yaparken başka fikirlere karşı takındıkları küçümseyici tavır, bilimin belli bir zaman diliminde söylediklerini donduracak gelecekteki muhtemel gelişmeleri ve ilerlemeleri ideolojik nedenlerle görmezden gelme ve yok sayma

---

[133] Filibeli, **Tarih-i İstikbâlin Birinci Cildini Teşkil Eden Meslek-i Fikriyye Tenkidi,** 94; Filibeli, **Huzûr-u Aklü Fende Maddiyyûn Meslek-i Dalaleti,** (Albayrak), 132.
[134] **age,** 95; (Albayrak), 133.
[135] Necip Yılmaz, **Filibeli Ahmed Hilmi ve Materyalizme Yönelttiği Eleştiriler,** 368.
[136] Filibeli, **Tarih-i İstikbâlin Birinci Cildini Teşkil Eden Meslek-i Fikriyye Tenkidi,** 98-99; Filibeli, **Huzûr-u Aklü Fende Maddiyyûn Meslek-i Dalaleti,** (Albayrak), 135.

noktasına gelmektedir. Ayrıca oldukça çelişkili ve ironik bir şekilde maddenin metafizik düşünceler kullanılarak mutlaklaştırılması Ahmed Hilmi gibi düşünürlerin maddecilere dogmatik damgasını vurmasına neden olmuştur.

4.2. Tarih, Din ve Felsefe Konularında Cehalet Eleştirisi

Filibeli'nin Celâl Nuri'ye ait "Mesail-i Fikriye"deki düşüncelerini reddederken getirdiği eleştirilerden biri onun tarihî, dinî ve felsefî konularda yeteri kadar bilgi sahibi olmadığı yönündedir. Hiçbir ilmî ve felsefî değer taşımamakla itham ettiği kitapta ona göre ne bir ihtisas alameti ne de araştırma işareti vardır.[137] Her ne kadar Ahmed Hilmi'nin eleştirilerindeki sert tonun ideolojik bir kızgınlık taşıdığı iddia edilebilirse de yazar düşüncelerini tek tek örneklendirerek bunun önüne geçecek adımlar atmıştır.

Yazarın Celâl Nuri'nin eserine getirdiği eleştiriler materyalizm eleştirilerinden bağımsız değildir. Filibeli'nin tepkisel üslubu nedeniyle bu tenkitler zaman zaman Celâl Nuri'nin şahsıyla ve kitabının "Mesail-i Fikriye" bölümüyle sınırlıymış gibi görünse de, yazar eleştirilerinin materyalizm akımının tamamı için geçerli olduğunu sık sık vurgulamaktadır. Ahmed Hilmi, dogmatik materyalistlerin muhalif fikre sahip insanları aşağılayıp tahkir etmek gibi yöntemleri takip ettiklerini belirttikten sonra tümdengelimci bir yaklaşımla "*Tarih-i İstikbâl*'de bu ileri sürdüğümüz noksanları [tamamıyla] görüyoruz."[138] demektedir. Örneğin şu sözler kendisine aittir:

> "…… materyalistlerin en garip maharetlerinden biri de bilmedikleri şeylerden, hem onu tamamen biliyorlarmış gibi bahsetmeleridir. Bu [acayip] âdet, yalnız Materyalizm'in talebelerinde değil, üstadlarında da hastır. Şurası da var ki Materyalistler, kendilerine yabancı olan ilim şubelerinde derin bir mütehassıs gibi söz söylemekte ve onları teşhir edip cehaletlerini ortaya koyan ciddi âlimlerin beyanat ve ifşaatından utanmamakla kalmaz, meslek aşkı ile sahtekârlıkları da yapmaktan çekinmezler."[139]

Yazar, Celâl Nuri'nin hocası konumundaki Büchner'e ve Hegel'e de aynı eleştiri oklarını yönlendirmektedir. Örneğin, ona göre Hegel bir lise öğrencisi düzeyinde dahi fizik bilgisine vâkıf değildir. Filibeli'ye göre Hegel, fizikçilerin eserlerinden aldığı fotoğraflarında tahrifat yapmış, bu durum Alman fizikçileri tarafından ifşa edilmiş, daha sonra Hegel de bu yaptığını itiraf etmiştir.

---

[137] **age,** 152; (Albayrak), 173.
[138] **age,** 8; (Albayrak), 70.
[139] **age,** 120-121; (Albayrak), 151-152.

Filibeli'nin Celâl Nuri'yi cehaletle suçladığı en çarpıcı örneklerden biri, aralarında sadece basit bir isim benzerliği bulunan iki farklı bilim adamını aynı kişi sanacak kadar konuya sathî yaklaştığına dair tespitidir. Buna göre Celâl Nuri, Hollandalı Dudois ile Berlin Üniversitesi hocalarından Profesör Debois Reymond'u aynı kişi sanmaktadır. Bunun basit bir hata olmadığını kaydeden Filibeli, Celâl Nuri'nin aceleci ve yüzeysel yaklaşımını bu örnek üzerinden somutlaştırmaktadır. Ona göre, Celâl Nuri'nin bu yaklaşımının nedeni söz konusu yazarın varmak istediği neticeye hizmet eden fikir veya malzemeleri çocukça bir saflıkla hemen kabul etmesi ve onu tartışmasız bir gerçek gibi görmesidir.[140]

Celâl Nuri'ye ve onun şahsında tüm materyalistlere sert eleştiriler getiren Filibeli Ahmed Hilmi'nin insaflı taraflarından biri 19. yüzyıl şartlarında Osmanlı Devleti'nin genel eğitim ve akademik düzeyini inkâr etmemesi üzerinden gözlemlenebilir. Yani Celâl Nuri'yi derin bir cehaletle suçlayan yazar özellikle sosyal ve felsefî konularda toplumda genel bir yetersizlik olduğunu da dile getirmektedir. Bunu söz konusu kitabından iki yerde ifade etmiştir. Birincisi, "Tabiîdir ki bizim kaynak ve dayanak noktalarımız yine [Avrupalı] mütefekkirler olacaktır. Üzülerek söylemek lâzımdır ki memleketimizde halâ orijinal fikirler ortaya atmaya muktedir mütefekkirler ender, belki de henüz yok gibidir."[141] Yazar hatta, milletin kitap konusunda oldukça yoksul olduğunu belirterek 'yüksek bahis ve meselelere dair' Türkçe yazılmış yeteri kadar kitabın olmadığını da söylemektedir.[142] Ahmed Hilmi, aynı konuya bir başka çalışmasında da değinmiş, yükseköğrenimle pek az ilgilenildiğini ve felsefe ekollerine ihtiyacı takdir edebilecek kişi sayısının pek az olduğunu söylemiş ve bu konularda özel eserler meydana getirilmemiş olduğunu belirtmiştir.[143] İkincisinde ise tıp gibi teknik alanlarda eğitimli insan yetiştirmenin belli bir seviyeye geldiği ifade edilirken felsefe alanında hem eğitimli kişi sayısı hem de eğitimli denebilecek kişilerin alanlarındaki derinlikleri konusunda problemlere işaret edilmektedir:

> "Bizde [acayip] bir durum görülmektedir. Hamdolsun, memleketimiz, 'ihtisas dairesinde' ilim sahiplerinden mahrum değildir. Bilhassa tıp ilmi ve bölümleri ilerlemektedir. Yalnız ilim adına fikirlerini söyleyen âlimlerimiz ve hele 'ilmî spekülasyon'larla uğraşan kimseler pek azdır."[144]

---

[140] **age,** 153-154; (Albayrak), 174.
[141] **age,** 5; (Albayrak), 68-69.
[142] Filibeli, **Taklitle Medeniyet Olmaz!,** 15.
[143] Şehbenderzâde, **Hangi Meslek-i Felsefeyi Kabul Etmeliyiz?: Dârü'l Fünûn Efendilerine Tahrirî Konferans,** 45.
[144] Filibeli, **Tarih-i İstikbâlin Birinci Cildini Teşkil Eden Meslek-i Fikriyye Tenkidi,** 95; Filibeli, **Huzûr-u Aklü Fende Maddiyyûn Meslek-i Dalaleti,** (Albayrak), 133.

Özellikle felsefe alanında bilgi sahibi kimselerin çok az olduğunun altını çizmiş ve bu alana yeni girenlerin cahil cesaretiyle hareket etmeleri değil, mütevazı ve ilmî bir vaziyet almasının gereğini dile getirmiştir. Burada da yazarın genel durum değerlendirmesi konusunda insaflı ve gerçekçi bir yaklaşıma sahip olduğu görülmektedir.

Yukarıdaki nedenlerle, yazarın Celâl Nuri merkezli olmak üzere materyalist düşünürlere getirdiği eleştirilerden biri de dinî, tarihî ve felsefî konulardaki cehaletleridir. Celâl Nuri'nin dinî konulardaki bilgisizliğine verilebilecek örneklerin en önemlisi başta kendi ideolojisine de ters olacak şekilde İslâm dini ile metafiziği reddeden materyalizm akımının birbiri ile uyuştuklarını iddia etmesidir: "İyice anlaşılırsa materyalist felsefede İslâm'ın ruhuna uygun düşecek mühim bir esas bulunur."[145]

Celâl Nuri adı geçen çalışmasında İslam'ın din, bilim, uygarlık, gelişme gibi konularda durgunluğu kabul etmeyeceği gibi bir fikirden hareketle, İslâmiyet'in son sözünü söylemiş ve artık söyleyeceği bir şey kalmamış bir din olmadığını öne sürüyor.[146] Burada iddia edilen görüş, dinlerin tanımına ve tabiatına aykırıdır. Bütün dinler temel iddiaları açısından değişmez hükümlere ve temelleri belirli bir inanç sistemine sahiptir. TDK, din sözcüğünü "Tanrı'ya, doğaüstü güçlere, çeşitli kutsal varlıklara inanmayı ve tapınmayı sistemleştiren toplumsal bir kurum, diyanet"[147] şeklinde tarif etmektedir. İslâm dini özelinde konuşmak gerekirse, İslâm'ın kutsal kitabı olan Kuran'da yer aldığı üzere, din Allah tarafından kemale erdirilmiş ve hiç bir eksiği kalmamıştır.[148]

Celâl Nuri'nin bu ifadeleri Ahmed Hilmi tarafından da uzun uzadıya eleştirilmiştir. Ona göre iddia edilen görüş dinlerin temel mantığına aykırıdır zira her dinin değişmez esasları vardır.[149] Onun din olarak var olmasını sağlayan da değişmeyen hükümleridir. İslâm söz konusu olduğunda ise değişime ya da terakkiye medar olacak kısımları sadece teferruata dairdir.[150] Filibeli, Celâl Nuri'nin İslâm

---

145 **age,** 34; (Albayrak), 90.
146 **age,** 111; (Albayrak), 145.
147 http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5cd174e51f6698.07904888
148 Kuran-ı Kerim, [5:3].
149 Filibeli, **Tarih-i İstikbâlin Birinci Cildini Teşkil Eden Meslek-i Fikriyye Tenkidi,** 112; Filibeli, **Huzûr-u Aklü Fende Maddiyyûn Meslek-i Dalaleti,** (Albayrak), 145.
150 **age,** 113; (Albayrak), 146.

dinini keyfî denebilecek şekilde yorumlamasına karşı düşünce özgürlüğü başlığı altında söylenebileceklerin sonsuz bir özgürlük olmadığına dikkat çekmiştir. Bir bilginin veya kuralın İslâm dinine ait olup olmadığını test etmenin yöntemi İslâmî kaynakların ne olduğu tespit etmekle başlar. Filibeli ilmin şüpheden başlayarak ulaşılamayacak bir esasa doğru giderken, dinin ise irfan ve imanla kabul edilmiş esaslardan başladığını ve değişmeyen hükümlerinin bulunduğunu kaydetmektedir. Ona göre her önüne gelen bir mezhep ve kendine has bir akide kurarsa ve burada temel ve değişmez esasların olduğu kabul edilmezse ortada din adına hiçbir şey kalmaz.

Öte yandan Celâl Nuri mevcut dinî anlayışı kuranların put ve tasvirleri ortadan kaldırıp tek bir ilah anlayışı getirseler de tasavvurlarındaki Allah inancının aşağı yukarı insan şeklinde olduğu gibi bir görüş ileri sürmüş ve bunun antropomorfizm olduğunu söylemiştir. Filibeli her ne kadar bu söylenenlerin Mücessime ve Müşebbihe adıyla andığı mezheplerde var olduğunu kabul etse de bunun ana akım İslamî anlayışta yerinin olmadığını belirtir. Ona göre, insan öncelikle kendini bildiği için her şeyi kendi idraki ve anlayışı aynasından değerlendirmektedir ve gayet normaldir. Ancak buna antropomorfizm adı vermek ve bunun İslam'da genel olarak var olduğunu iddia etmek ise son derece yanlıştır.[151] İnsan zihninin Allah'ın varlığını anlamaya çalışırken antropomorfizme düşmemesi ve Allah'ın tüm yarattıklarından farklı olduğunun ifade edilmesi için tenzihî anlayış, yani cisimleştirmeden ve insanî benzetmelerden sakınma önem kazanmaktadır.

4.3. Tecrübe Usulüyle İlgili Eleştiriler

Filibeli ruha ve Allah'a dair fikirlerin materyalizmin yukarıda verilmiş olan esaslar içerisinde deney usulüne (*méthode expérimentale*) aykırı fikirler öne sürdüğünü düşünmekte ve bu çelişkiye bağlı olarak materyalistlere karşı çıkmaktadır. Metafiziği reddeden materyalistler ruhun varlığını inkâr etmek için bilimin tek dayanağı olarak gördükleri deney usulü ile elde edilemeyecek fikirleri savunurlar. Ahmed Hilmi, materyalistlerin yukarıda yer alan altıncı maddede olduğu gibi Allah'ı inkâr etmelerinin ilmî her bilginin deneye dayanması gerektiği fikriyle çelişkiye düştüğünü dile getirmiştir. Ona göre burada materyalistlerden beklenen Allah'ın varlığına dair tartışmaların kendi anlayışları çerçevesinde bilimin konusuna girmediğini söylemeleri olabilirdi. Filibeli'nin itirazı bunadır. Herhangi bir deney

[151] **age,** 141-142; (Albayrak), 166-167.

yapılmaksızın (*a priori*) yapılmışçasına üstelik de kesin bir üslupla fikirler öne sürülmesine karşı çıkmaktadır.[152] Yani bilim ve deney sahasında kalındıkça madde ve kuvvetin korunumu yasalarının belki doğru ve her durumda gerekliliği kabul edilmiş olsa dahi bunun materyalistlerce deney usulüne aykırı bir şekilde genelleştirilmesi ve bütün kainat için de geçerli bir kanunmuş gibi savunulmasının çelişkilidir.[153]

Nitekim Filibeli, Büchner'in maddenin her yerde var olduğu iddiasına da bu usul ve yöntem üzerinden karşı çıkmaktadır. Bu düşünceye göre, maddenin her yerde var olduğunun ispat edilmesi için, tüm evrenin kontrol edilmiş ve bu düşünceyi doğrulayan kanıtların elde edilmiş olması gerekir.[154] Ona göre:

> "Maddenin her yerde hazır ve nazır oluşu kadar gülünç ve fakat aynı zamanda en müfrit 'metafiziki' bir fikir olamaz. Acaba [Büchner], bütün âlemleri, bütün mevcudatı hangi özellikleriyle müşahade ve zapt edebiliyor? Henüz mevcudiyetinin hakikatini kimsenin anlayamadığı maddeyi, müşahadesi mümkün olan parçalar sahasında görmekle, bütün tabiata böyle bir ta'mim hangi hak ve hangi usul ile yapıyor? Bir zerreden bir sonsuza hükmediş, en açık bir metafizik işidir. Neden metafiziği hem inkâr ediyor ve hem de her adımda deney usulüne taban tabana zıt ve aklî kaidelere bu şekilde aykırı bir suretle metafizik ameliyesi yapıyor?"[155]

Filibeli'nin bir diğer itirazı da maddenin yok edilemez oluşuna dair ön kabullerle ilgilidir. Günümüz şartları içerisinde maddeyi yok edecek bir kuvvete sahip olunamasa da bu teorik olarak mümkün olup deney yoluyla bu ihtimal çürütülmeden (*a priori*) maddeye yok edilemez denemez. Buna delil olarak da gazların her soğuma derecesinde hacminin 273'te birini kaybettiklerinden hareketle -273°C'de (mutlak sıfır – *le zéro absolu*) teorik olarak maddenin tüm hacmini kaybedeceği faraziyesini öne sürer ve bunun mevcut şartlarda yok sayılamayacağını belirtir.[156] Ayrıca maddenin yok edilememesi onun sonradan yaratılmış olmasını ve kendi kendine var olmasını gerektirmemektedir.[157] Zira teorik de olsa bu ihtimalin dışlanması, madde temelli felsefî bir ekolün kurulması ve bunun mutlak bilim gibi görülmesi safsatadan öteye gitmez.[158]

Son olarak dogmatizm eleştirilerinde belirtilen, ilmi ve ulaştığı mevcut seviyede savunulanları mutlaklaştırma ve deney usulü ile alakalı bir konuya daha

---

152 **age,** 72; (Albayrak), 116.
153 **age,** 77; (Albayrak), 120.
154 Cem Doğan, **Filibeli Ahmed Hilmi'nin Geç Dönem Osmanlı Materyalistlerine Cevapları,** 268.
155 Filibeli, **Tarih-i İstikbâlin Birinci Cildini Teşkil Eden Meslek-i Fikriyye Tenkidi,** 50; Filibeli, **Huzûr-u Aklü Fende Maddiyyûn Meslek-i Dalaleti,** (Albayrak), 101.
156 **age,** 75-76; (Albayrak), 118-119.
157 M. Necip Yılmaz, **Filibeli Ahmed Hilmi ve Materyalizme Yöneltiği Eleştiriler,** 369.
158 Filibeli, **Tarih-i İstikbâlin Birinci Cildini Teşkil Eden Meslek-i Fikriyye Tenkidi,** 77; Filibeli, **Huzûr-u Aklü Fende Maddiyyûn Meslek-i Dalaleti,** (Albayrak), 120.

değinmek gerekmektedir. Her asır kendinden önceki asrın bilimsel gelişmelerini geride bırakmakta ve geçen yüzyılda bilim adamları tarafından dahi inanılan bazı şeyler günümüzün insanlarını gülümsetebilmektedir. Ortaya atılan sayısız hipotez, bazen de ortaya atan kişi tarafından çürütülmekte, bazıları ise bilim tarihinin çöplüğünü boylamak için aradan bir iki asrın geçmesini beklemektedir. Filibeli, Henri Poincaré'den naklen hipotezler hakkında şunları söylemektedir:

> "Her asır, kendisinden önceki asır ile alay ediyor ve onu acelecilikle ve çocukça ta'mimler (genellemeler) yapmakla itham ediyor. [Descartes] Yunanlıları (eski Yunan fizikçilerini) acınacak şekilde bulurdu. (Yani onların fikirlerini çocukça ve çirkin bulurdu.) Şimdi sıra [Descartes'e] gelmiştir. Bizi (fikirleri ile) güldürüyor. Hiç şüphe yok ki oğullarımız, günün birinde bizimle alay edeceklerdir."[159]

Şüphesiz bu yaklaşımı Filibeli de benimsemektedir. Materyalistlere getirdiği dogmatizm eleştirilerinin altında da en çok bu argüman yatmaktadır.

Öte yandan Fransız düşünür Poincaré'nin bir başka fikri de Filibeli'nin dikkatini çekmektedir. Mademki her gelen bir öncekinin hipotezlerini gülünç bulmakta ve çürütmektedir, bundan sakınmanın bir yolu bulunamaz mı? Acaba materyalistlerin de savunduğu üzere sadece deney yolu takip edilerek daha az yanılma gibi bir yöntem takip edilemez mi? Poincaré bunun kesinlikle mümkün olmadığını ve bu fikrin ilmin ilerleme mantığını anlamamaktan ileri gelebileceğini söylemektedir.[160] Bu bakış açısı Filibeli'ye göre bilimi sadece deney yöntemi ile ilerleyen bir işleyişe mahkûm etmeye kıyasla akla daha yakın görünmektedir.

4.4. Madde ile Kuvvet Arasındaki İlişkiye Dair Eleştiriler

Filibeli Ahmed Hilmi, materyalistlerin her şeyi maddeden ibaret gibi göstermelerine ve kuvvet gibi önemli bir kavramı da maddeye bağımlı olarak tanımlamalarına ve onun bir özelliği gibi göstermelerine karşı çıkmakta ve onları bilimin son gelişmelerini takip edememekle itham etmektedir. Osmanlı materyalistleri ya Ahmed Hilmi ölçüsünde Batı'da yaşanan bilimsel gelişmeleri takip edememişler, ya da bu konularda yaşanan gelişmelerin ortaya konması onların temel iddialarını çürüteceği endişesinden hareketle bu gelişmeleri görmezden gelmişlerdir.[161] Ahmed Hilmi'ye göre gelişen bilim kuvvetin -daha doğrusu enerjinin- maddeye bağımlı olacak şekilde tarif edilecek bir şey olmadığını

---

[159] **age,** 79-80; (Albayrak), 121-122.
[160] **age,** 80-81; (Albayrak), 122.
[161] M. Necip Yılmaz, **Filibeli Ahmed Hilmi ve Materyalizme Yönelttiği Eleştiriler,** 369.

anlayacak kadar gelişmiştir. Bu düzeye göre, bilakis madde ancak enerjinin bir özelliği olabilir ve ona bağlı olarak tanımlanması daha doğru olur.

Ahmed Hilmi'ye göre madde değiştirilmesi mümkün olmayan ana fikirlerden biri değildir. Bu düşünceye bağlı olarak madde kavramına ihtiyaç duyulmadan anlaşılabilecek kavramlar söz konusudur. Yazar, kendi dönemi için zamanımızın en parlağı dediği "ilm-i kudret"e göre kâinat ve olayların maddeye ihtiyaç duyulmadan izah edilebildiğini ifade etmiştir. Bu noktada Ostwald'ın fikirlerine müracaat edilmiştir. 1909 yılında kimya alanında Nobel ödülünün sahibi olan Wilhelm Ostwald, madde fikrinin ortaya atıldığı dönemlerde henüz enerjinin bilinmediğini ve bu nedenle de gerçekte enerjiye ait olan birçok özellik maddenin özellikleri arasında sayılmıştır demektedir. Ostwald'a göre gerçekte enerjiye ait özellikler maddeden alındığından geriye madde adı verilebilecek bir şey kalmaz.[162]

Ahmed Hilmi yukarıda verilen düşünceye son derece önem vermekte ve akıl yürütme şeklini de haklı bulmaktadır. Materyalizmin her şey dediği maddenin hiçbir şeye dönüştüğü bu satırlar ona göre materyalistlerin ilahı olan madde kavramını "layık olduğu yere" indirmiştir.[163]

Materyalizme getirdikleri itirazlardan biri de maddenin his, vicdan, bilinç ve ruh gibi soyut kavramları açıklamaya ve içermeye yetmediği hakkındadır. Materyalizmin tanınmış isimlerinden Büchner maddenin katı, hissiz ve fikrî olayları netice vermek gibi bir yeterliliğinin olmadığının kabul edilmesi hâlinde materyalizm fikrinin savunulamaz bir duruma sokulacağını söylemektedir. Bu düşünceye değinen Ahmed Hilmi de tam da bu sebeple materyalizmin temelsiz bir felsefe olduğunu belirtmektedir. Çünkü ona göre, burada maddeye ait kabul edilen özelliklerin adeta geri alınarak enerji kavramına iade edilmesi *a priori* olarak yapılmamaktadır. Tam tersine daha önce bu metafizik bir yaklaşımla ve *a priori* olarak maddeye atfedilen özellikler kudrete (enerjiye) 'iade' ediliyor. Mademki maddenin bu özelliklere sahip olmadığı ispat edildiğinde materyalizm savunulacak bir fikir olmaktan çıktığı itiraf edilmektedir, işte bu gerçek yukarıda ispatlanarak ifade ediliyor. Buna göre materyalizmin savunulamayacak oluşu da ortaya çıkmış oluyor.[164] Buradaki itiraz tutarlı görünmektedir, zira materyalizmin dogmatizmine dair eleştirilerin verildiği başlıkta da ifade edildiği gibi, bu fikir akımı her ne kadar deney usulüne önem

---

[162] Filibeli, **Tarih-i İstikbâlin Birinci Cildini Teşkil Eden Meslek-i Fikriyye Tenkidi,** 52; Filibeli, **Huzûr-u Aklü Fende Maddiyyûn Meslek-i Dalaleti,** (Albayrak), 102.
[163] **age,** 52; (Albayrak), 103.
[164] **age,** 54; (Albayrak), 104.

verdiğini iddia etse de yargılarında ve özellikle de genellemelerinde sık sık metafizik alana girmekte ve bu şekilde hükümler vermektedir.

Celâl Nuri, adı geçen çalışmasında kendinden önceki dönemlerde madde dışında birçok unsur (*element*) bulunduğuna inanıldığını belirtmiş ve bunları ateş, hava, ışık, karanlık, ısı, ışık, karanlık, sıcaklık, manyetizma, püskürtücü kuvvet, ruh, gökyüzü ve Allahlık sıfat olarak sıralamıştır. Daha sonra ise bunlar içinde kuvvetin hâlen madde ile beraber sayıldığını belirtir ve söz konusu problemin artık çözüldüğünü ve kuvvetin maddeden ayrı bir mevcudiyetinin olmadığını, kuvvetin maddenin bir özelliği olduğunu iddia etmiştir. Ayrıca yeryüzü üzerindeki tüm hareketlerin ilk kaynağını güneş enerjisi olduğu söylemiş ve bütün hareketlerin âlemde dağınık bir halde bulunan maddelerin birleşmesinden meydana geldiğini öne sürmüştür.[165] Ahmed Hilmi kuvvetin maddenin bir özelliği olduğu düşüncesindeki ısrara bunu ispat etmeye çalışırken yapılan akıl yürütmeye itiraz etmiş ve bu akıl yürütme biçimini mantıksızlık olarak görmüştür. Maddenin moleküllerinde bir hareketin mevcut olduğu fikrinin kabul edilebileceğini dile getiren Ahmed Hilmi, yine de bu hareketin kaynağını sorgulamama gibi bir tavrın mümkün olmadığını açıklamıştır. Yani tek başına maddenin moleküler düzeydeki ve daha büyük hareketleri açıklamaya yetmeyeceği ve kuvvetin ya da enerjinin devreye girmesinin bir zorunluluk olduğundan bahsetmiştir. Yazar, kuvvet-madde ilişkisini nasıl anlamak gerektiğini aşağıdaki gibi belirtmiştir:

> "… kuvvet, maddenin bir özelliğidir, demek ne değerde ise, madde kuvvetin bir görüntüsüdür, demek o kadar, belki daha büyük bir değerdedir. Böyle bir faraziye ile meselenin halledildiğini zannetmek aptalca bir iddiadır. Kaldı ki yukarıda anlattığımız üzere bugün enerji hakkındaki nazariyeler [Büchner]'in bildiğinden daha başkadır. Bugün enerji, maddenin yanında, ayrı ve hususi bir şey değildir. Aksine enerji kendi kendini izah eder bir şey sayılıyor. Ve yanına madde adıyla bir şey almak ihtiyacını duymuyor."[166]

Ahmed Hilmi, hareketin dağınık hâlde bulunan maddelerin birleşmesinden meydana geldiği düşüncesini de eleştirir ve bu bir araya gelişin nedenini sorgular. Sebebi söylenmeksizin sadece maddeler bir araya gelmiş ve kuvvetin de buradan doğduğu şeklindeki düşünce biçimini içi boş bir iddia olarak görür. Ona göre, Allah'ın varlığının kabulü zaruridir ve bu aradan çıkarıldıktan sonra meydana gelen şüpheleri ve karanlıkları ortadan kaldırmak için tesadüf ve benzeri kuruntular asla yeterli olmayacaktır.[167]

---

[165] **age,** 63; (Albayrak), 110.
[166] **age,** 64-65; (Albayrak), 111.
[167] **age,** 65; (Albayrak), 111.

4.5. Termodinamik Yasalarına Dayalı Eleştirileri

Ahmed Hilmi'nin döneminin felsefî akımlarının yanı sıra bilimsel gelişmelerini de yakından takip ettiği yukarıda belirtilmişti. Felsefe ile bilimin yakın ilişkisi göz önüne alındığında aksi de mümkün değildir. Hatta Ahmed Hilmi zaman zaman düşüncesini eleştirdiği filozofların bilimsel bilgilerinin ne denli zayıf olduğuna dikkati çekmekte ve söz konusu düşünceleri en güncel bilgilerle çürütme yoluna gitmektedir. Ahmed Hilmi'nin materyalizme getirdiği eleştirilerde termodinamik yasalarının önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Bu nedenle bu yasalara ve önemine kısaca değinilecektir.

4.5.1. Termodinamik Yasaları

Termodinamik sözcüğü, Latince *therme* (ısı) ve *dynamis* (güç) sözcüklerinden türetilmiştir ve geçmişten bugüne süregelen ısıyı harekete dönüştürme çabalarının uygun bir tanımlaması olmaktadır. Termodinamik terimi ilk olarak Lord Kelvin tarafından 1849'da yapılan bir yayında kullanılmıştır. Termodinamiğin birinci ve ikinci yasaları 1850'lerde öncelikle William Rankin, Rudolph Clausius ve Lord Kelvin (William Thomson) tarafından yapılan araştırmalar sonunda ortaya konulmuştur.[168] Tanel'in, Çengel ve Boles'tan aktardığına göre, termodinamiğin bir ihtisas alanı olarak ortaya çıkması 1697'de Thomas Savery ve 1712'de Thomas Newcomen'in İngiltere'de buhar makinelerinin ilk başarılı örneklerini tasarlamaları ve hayata geçirmeleriyle başlar.[169]

Termodinamiğin 0., 1., 2., ve 3. olmak üzere 4 yasası bulunmaktadır. Termodinamik kanunları, çok genel bir geçerliliğe sahiptir ve karşılıklı etkileşimlerin ayrıntılarına veya incelenen sistemin özelliklerine bağlı olarak değişmez. Termodinamik yasaları ısının hareket doğasını açıklar.[170]

4.5.1.1. Termodinamiğin Sıfırıncı Yasası

[168] Rabia Tanel, "Termodinamiğin İkinci Yasası Ve Entropi Konularının Öğrenimine İşbirlikli Öğrenme Yönteminin Etkilerinin İncelenmesi" (Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2002), 2.

[169] Rabia Tanel, **"Termodinamiğin İkinci Yasası Ve Entropi Konularının Öğrenimine İşbirlikli Öğrenme Yönteminin Etkilerinin İncelenmesi",** 2.

[170] Ali Yücel Uyarer, Mehmet Özkaymak, **Termodinamik,** (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2000), 6.

Termodinamiğin sıfırıncı yasası aslında diğer yasalardan sonra bulunmuştur. Ancak termodinamik için çok önemli ve temel seviyede olduğu için dördüncü olması yerine sıfırıncı olmasına karar verilmiştir. Bu yasaya göre iki cisim üçüncü bir cisimle sıcaklıkça eşdeğerde ise, bu iki cisim birbirleriyle de sıcaklıkça eşdeğerdedir. 1931 yılında Ralph H. Fowler tarafından tanımlanan bu yasa, temel bir fizik ilkesi olarak karşımıza çıktığından, doğal olarak 1. ve 2. yasalardan önce gelmek zorunluluğu doğmuş ve sıfırıncı yasa adını almıştır.

TA=TB ve **TB=TC → TA=TC** şeklinde formülize edilir.

4.5.1.2. Termodinamiğin Birinci Yasası

Termodinamiğin birinci yasasına göre evrendeki toplam enerji her zaman aynıdır. Bir sistemin iç enerjisindeki değişim miktarı, o sisteme ilave edilen ısı miktarı ile sistemin çevresine uyguladığı iş arasındaki farka eşittir. 19. yüzyılda "enerjinin korunumu yasası" ve "maddenin korunumu yasası" olarak, enerjinin ve maddenin ayrı ayrı ele alınmalarıyla ifade etmekteydi. Ancak ünlü fizikçi Einstein'ın çığır açan buluşu olan $E = m \cdot c^2$ (Enerji= kütle × ışık hızının karesi) formülüyle, birbirinden bağımsız görüntü veren bu iki yasa birleştirilmiş oldu.[171] Böylece 19. yüzyıl materyalistlerinin iddia ettiği gibi kuvvetin maddenin bir özelliği değil, maddenin enerjinin bir formu olduğu anlaşıldı ve yasa "enerjinin-maddenin korunumu yasası" adını aldı.

Evrendeki toplam enerjinin değişmediğinden hareketle bu yasa,

$$\Delta E_{Evren} = 0$$

şeklinde ifade edilmektedir.

4.5.1.3. Termodinamiğin İkinci Yasası

Termodinamiğin ikinci yasası (entropi) özellikle termodinamik biliminin başlıca kurucularından kabul edilen Alman fizikçi ve matematikçi Rudolf Clausius'un çalışmaları sayesinde 19. yüzyılın ikinci yarısında ortaya konulmuştur.[172] Entropi bir sistemdeki enerjinin değersizleşme düzeyini gösteren bir büyüklük olarak ya da sistemdeki düzensizliğin bir ölçüsü şeklinde

---

[171] Caner Taslaman, "Din Felsefesi Açısından Entropi Yasası", **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,** s.30 (2001): 2.
[172] Caner Taslaman, **Din Felsefesi Açısından Entropi Yasası,** 1-2.

tanımlanmaktadır.[173] Entropi (düzensizlik) ya aynı kalır ya da giderek büyür. Evrendeki entropi asla küçülemez. Termodinamiğin ikinci yasası muhtemelen en popüler olanı ve fiziğin de en önemli yasalarından biridir. Bu yasayla, enerjinin, sürekli, daha çok kullanılabilir bir formdan daha az kullanılabilir bir yapıya doğru değiştiği söylenir. Kısacası, evrende düzensizlik sürekli artmaktadır ve bu tek yönlü tersinemez bir süreçtir.[174]

Taslaman'ın Guillen'den aktardığına göre, Clausius başta, enerjinin korunumu yasasına benzer şekilde entropinin korunumu yasasına ulaşacağını beklemekteydi. Ancak netice olarak evrenin, entropinin korunmaması yasası ile yönetildiği sonucunu çıkardı.[175] Bunun ifade edildiği formülde, evrendeki entropinin değişiminin (ΔS), sürekli olarak tek yönlü ve artış durumunda olduğunun ifade edilmesi amacıyla sıfırdan büyük olduğu söylenmektedir. Konuyu matematiksel olarak ifade eden formül kısaca şöyledir:

ΔS Evren > 0.[176]

Uzun zamandan bu yana termodinamiğin ikinci yasası fizikte belki de en doğruluğundan şüphe edilemez ve en kusursuz yasa olarak kabul edilmektedir. Ayrıca felsefî bir öneme de sahiptir. Bu kanun devamlı olarak dejenere olan evreni en düşük entropi durumunda başlatan Allah'ın varlığının bir kanıtı olarak görülmektedir.[177]

Filibeli Ahmed Hilmi'nin entropi kavramına verdiği önem büyük ölçüde bu bakış açısından kaynaklanmaktadır. Termodinamik yasalarına kısaca yer verildikten sonra Ahmed Hilmi'nin konuya yaklaşımına daha detaylı bir şekilde yer verileceğinden bu kısım şimdilik ilgili bölüme havale ediyoruz.

4.5.1.3. Termodinamiğin Üçüncü Yasası

İngiliz fizikçi William Thomson Lord Kelvin 1848 yılında sıfır olarak mutlak sıfırı (-273,15C°) esas alan yeni bir sıcaklık ölçeği ortaya koymuştur. Termodinamik sıcaklık ölçeği olarak da kabul edilen bu ölçek tersinir ısı makinaları esas alınarak

---

173 Selim Çetinkaya, **Termodinamik-Yasalar, İşlemler, Uygulamalar,** (Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 1999), 2.
174 Caner Taslaman, **Din Felsefesi Açısından Entropi Yasası,** 2.
175 Michael Guillen, **Dünyayı Değiştiren Beş Denklem,** çev. Gürsel Tanrıöver (Ankara: Tübitak Popüler Bilim Kitapları,2001), 213-215.
176 Caner Taslaman, **Din Felsefesi Açısından Entropi Yasası,** 2.
177 Rabia Tanel, **Termodinamiğin İkinci Yasası Ve Entropi Konularının Öğrenimine İşbirlikli Öğrenme Yönteminin Etkilerinin İncelenmesi,** 6.

tanımlanmıştır. Sıcaklık mutlak sıfıra yaklaştıkça, en durağan hâlindeki bir elementin kusursuz bir kristalinin entropisi de sıfıra yaklaşır. Termodinamiğin üçüncü yasası, entropinin ölçümüyle ilgili bir referans noktası sunar. Sistemin sıcaklığı 0 Kelvin olursa, entropi de sıfır olur. Filibeli, maddenin ebedî oluşu ile ilgili itirazlarda bu yasaya başvurmuş, her ne kadar pratikte mutlak sıfır noktasına gidilmiş olan bir deney söz konusu olmasa da teoride bunun mümkün olması üzerinden maddenin ebedî olarak görülmesine karşı çıkmaktadır. Ona göre, bu ihtimalin böyle bir deneyin imkânsız olduğu ispatlanmaksızın ya da deneyle çürütülmeksizin *a priori* yok sayılması bilimin ilerlemesinin ancak deney yoluyla olabileceğini iddia eden materyalistler açısından bir çelişkidir.[178]

4.5.2. Termodinamik Yasalarına Dayalı Eleştirileri

Daha önce Filibeli Ahmed Hilmi'nin bilimin ulaştığı güncel durumu yakından takip ettiği daha önce de belirtilmişti. Yazar gerek felsefe gerek fizik ve kimya alanlarında döneminin ilim adamları arasında yaşanan tartışmaları takip etmektedir ve derinlemesine nüfuz edecek bir bilgiye sahiptir. Ancak yine de bu bilgilerin Ahmed Hilmi'nin kendi dönemiyle sınırlı olduğu akılda tutulmalıdır. Bu durum onun bu yasalardan hareketle materyalizme getirdiği eleştiriler için de geçerlidir.

Ahmed Hilmi, Celâl Nuri'nin görüşlerinin eleştirildiği eserinde dinî ve metafizik görüşlerin inkâr edildiği, maddenin ezelî olduğu iddiasının sürdürüldüğü ve madde ve hareketin kâinattaki her şeyi açıklamaya yettiğini iddia eden bir alıntı yaptıktan sonra bütün bu fikirlerin savunusunda entropi prensibinin unutulması karşısında tepki göstermektedir.[179] Zira bu düşüncelerin tamamı maddenin ezeliyeti iddiasına dayanırken, Ahmed Hilmi döneminin önemli bir çıkış noktası olan ve hâlen önemini koruyan termodinamiğin ikinci yasasının (entropi) bu düşüncenin zıddını savunduğuna dikkati çekmektedir.[180]

Materyalizm fikrinin kişilere ve toplumlara vereceği zararı anlattıktan sonra Moleschot'un *Hayatın Dolaşımı* isimli eserindeki iddiaları sorgulayan Ahmed Hilmi hareketin başlangıç ve sonu olmadığı fikrini reddeder ve burada entropi nazariyesini ortaya koyan Clausius'a ait olduğunu belirterek söz hakkının bu bilim adamına ait

---

[178] Filibeli, **Tarih-i İstikbâlin Birinci Cildini Teşkil Eden Meslek-i Fikriyye Tenkidi,** 72; Filibeli, **Huzûr-u Aklü Fende Maddiyyûn Meslek-i Dalaleti,** (Albayrak), 116.
[179] **age,** 64; (Albayrak), 111.
[180] Akgün, **age,** 471.

olduğunu belirtmektedir.[181] Alman matematikçi ve fizikçi Rudolf Clausius, kâinattaki her şeyin bir dolaşıma sahip olduğu kabulünü eleştirmektedir. Termodinamiğin birinci yasasının kâinatın ebedîliği gibi bir düşünceye neden olabileceğini belirtmiştir. Bu yasanın kâinatın mutlak anlamda değişmezliği gibi bir düşünceyi doğurmasını biraz ileri gitmek şeklinde değerlendiren ünlü bilim adamı, termodinamiğin ikinci yasasıyla beraber bu fikrin çürütüldüğünü söylemektedir. Ona göre, kâinatta cereyan sayısız değişiklikler birbirine zıt şekillerde meydana gelmek için birbirine eşit miktarlarla meydana gelmeye muhtaç değillerdir.[182] Kâinatın kısır bir döngü içerisinde değil, birbirini takip eden değişikliklere maruz kaldığını belirten Clausius, bu yavaş değişimi ifade edecek bir kanun aradığını ve bu değişkene entropi adını verdiğini bildirmiştir.[183] Clausius kâinatın entropisinin devamlı arttığını ve en yüksek derecelere meylettiğini açıklamaktadır. Önemini günümüzde de koruyan Clausius'un bu görüşlerini aktaran Ahmed Hilmi ise ünlü fizikçinin bilim ve deney alanından çıkmadığı noktasından hareketle eleştiri oklarını materyalistlere çevirmiştir. Şüphesiz Allah'ın varlığına dair tartışmaların ayet ve hadisle değil, felsefe ile yapılması gerektiği düşüncesini savunan[184] Ahmed Hilmi için Clasius'un entropisi son derece önemlidir.

4.6. Materyalizmin Doğuracağı Olumsuz Sonuçlarla İlgili Eleştiriler

Filibeli materyalizm fikrini felsefî ve mantıkî olarak eleştirmekle kalmamış, aynı zamanda bu düşünce biçiminin dönemin Osmanlı toplumu üzerinde yapabileceği olumsuz etkileri göz önüne alarak materyalizmi bu açıdan da eleştirmiştir. Yazar, söz konusu düşünce akımını eleştirirken yapabileceği tahribatı sosyolojik veriler ışığında ele almıştır.[185] İman, fedakârlık, ahlâk, vicdan, vatan gibi kavramlar manevi anlamlara işaret ve atıfta bulunur ve bu konuya dair hemen her başlıkta söylenebilecek şeyler soyut ve manevi boyutlar içerecektir. Eğer insan maddeden ibaretse, bir ruh taşımıyorsa söz konusu kavramları sağlam temellere oturtmak da pek mümkün olmayacaktır. Felsefenin tasavvuf literatüründeki karşılığının hikmet olduğu da hatırlandığında konunun felsefî bir bağlam da taşıdığı görülecektir.

---

[181] Filibeli, **Tarih-i İstikbâlin Birinci Cildini Teşkil Eden Meslek-i Fikriyye Tenkidi,** 90-92; Filibeli, **Huzûr-u Aklü Fende Maddiyyûn Meslek-i Dalaleti,** (Albayrak), 129-131.
[182] **age,** 90; (Albayrak), 129.
[183] **age,** 91-92; (Albayrak), 130.
[184] Filibeli, **Taklitle Medeniyet Olmaz!,** 12.
[185] M. Necip Yılmaz, **Filibeli Ahmed Hilmi ve Materyalizme Yönelttiği Eleştiriler,** 372.

Filibeli'ye göre edebiyat ve felsefe alanlarında yanlış ekollerin kişiye ve topluma tesirleri farklı boyutlardadır. Örneğin, kalitesiz bir şiiri okuyan bir kişinin zararı zaman kaybından ibaret olabilir. Ancak felsefede durum farklıdır. Yanlış ve zararlı bir felsefe okuyup onu hakikat zanneden kişinin hayata bakışı değişir, kişi yaşama sevincini dahi kaybedebilir.[186] Filibeli Ahmed Hilmi de materyalizme eleştirileri konusunda bu yöne de ağırlık vermiş ve eserlerinde zaman zaman bu ekole eleştirilerine devam etmiştir. Yazara göre insanın zihin dünyasından Allah, yücelikler, ahlâkî güzellikler, hürriyet ve güzellik kovulmak istenmekte ve bunların yerine ise mekaniklik, ruh ve duyguları öldüren bir karanlık getirilerek bu kavramların yeri doldurulmaya çalışılmaktadır. Bütün bunların insanlığın mutluluğu adına yapıldığının iddia edilmesine tepki veren Filibeli, burada eleştirilerinin tonunu artırarak materyalistleri vicdansızlıkla ve ihanetle suçlamaktadır.[187] Felsefî ekollerin her birinin kendi ön kabulleri ve paradigmaları vardır ve savundukları düşünceyi belli bir tutarlılık içerisinde tutma iddiasındadırlar. Zaman zaman ortaya çıkan bir ekol aynı açılardan eleştirildikçe ve bunlara çelişkili cevaplar verdikçe veya tatmin edici cevaplar üretemedikçe bu yönde zayıf olduğu sonucuna varılır.

Filibeli Ahmed Hilmi, metafiziği ve inançları reddeden bir felsefî akım olan materyalizmin her ne zaman ve hangi millet tarafından kabul edilmişse aynı neticeleri vermiştir demektedir. Bunları ise cansız varlıklara tapıcılık, üzüntü ve ümitsizlik, sefahat ve ahlâkın iflası olarak sıralamaktadır.[188] Bir defa insan tabiatının her şeyi maddeden ibaret görme düşüncesine zıt olduğunu hatırlatan Ahmed Hilmi, her ne kadar materyalizmin tarihi çok eski olsa ve zaman zaman farklı argümanlarla yeniden ortaya çıksa da son sekiz bin yıllık dönemi bilinen insanlık tarihinde Allah'ı inkâr ve ahlakî güzellikleri reddetme fikirlerinin hiç bir zaman çoğunluğun vicdanı tarafından kabul görmediğini belirtmiştir. Buna örnek olarak ise kuruluşunda Allahsız ve manasız bir din olarak tanımladığı Budizm'i göstermektedir. Kardeşlik, fedakârlık ve yardımseverlik gibi metafiziğe temas etmeyen temeller üzerine kurulan ve Brahmanizm'in zulmüne karşı hızla yayılan bu din, zamanla Buda'nın kendisin başta olmak üzere pek çok ilah edinmiştir.[189]

---

[186] Filibeli, **Taklitle Medeniyet Olmaz!,** 10.
[187] Filibeli, **Tarih-i İstikbâlin Birinci Cildini Teşkil Eden Meslek-i Fikriyye Tenkidi,** 88-89; Filibeli, **Huzûr-u Aklü Fende Maddiyyûn Meslek-i Dalaleti,** (Albayrak), 128.
[188] **age,** 41; (Albayrak), 95.
[189] **age,** 38-39; (Albayrak), 93.

Materyalizm başlığı altında vicdan ve ahlâk konusu üzerinde hassasiyetle duran Filibeli Ahmed Hilmi, bu akımı savunmaya devam eden fikir adamlarının en azından ahlak iddiasından vaz geçmeleri gerektiğini ve bunun tutarlılığın hatta mertliğin gereği olduğunu söylemektedir. Celâl Nuri'nin kendi görüşlerini savunurken Nietzsche'nin fikirlerine başvurması üzerine Filibeli, materyalizmin ahlakla beraber var olmayacağı düşüncesinden hareketle, bu felsefî ekolün sonuçlarını gerçek anlamda kabul eden kişilerden birinin bu filozof olduğunu belirterek ona karşı çıkar. Zira Filibeli'ye göre insan mekanik bir hayvan olarak kabul edildikten sonra insanlığın tek ümidi olan ahlakı inkâr etmekten başka yol kalmaz.[190]

Ahmed Hilmi'ye göre maddecilik eğitim ve ilim tahsiline de darbe vurma tehlikesi taşımaktadır. Öyle ki dört sayfaya sığacak bir ekol olarak tarif ettiği materyalizmin gençlerin dimağında yer bulması hâlinde bu kişilerin dört saatte elde edilebilecek olan bilgileri bilim olarak görüp gayreti elden bırakacaklarını ve kibre düşeceklerini savunur.[191] Yukarıdaki sayfalarda da belirtildiği gibi, materyalizmin bilimi tekelinde almış gibi bir üslup kullanmalarının da bunu amaçladığına işaret edilmiştir.

Öte yandan Filibeli Ahmed Hilmi materyalizmin toplumu hedonist bir yaşam biçimine terk edeceğini savunmaktadır. Allah inancını reddettiği ve kitleler üzerinde de bu yönde bir etki yapabileceği ihtimalinden hareket ederek, başka yerlerde Allah'a inanç olmaksızın da ahlakın yaşayabileceği ihtimaline açık kapı bıraksa da Doğu dünyasında bunun mümkün olmayacağını savunur. Ona göre yeni yeni dirilmeye başlayan dinî ve millî emeller de bu düşünce biçimi nedeniyle yok olma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Çünkü maddecilik insanda bencillik, kibir, zevk alma duygusu ve eğlenceden başka bir şey bırakmaz. Bunun sonucu olarak her maddeci sadece ve sadece rahat bir şekilde ve eğlenerek yaşamayı düşünür. Yazar bu nedenle, Celâl Nuri'nin -niyeti her ne olursa olsun- ortaya attığı fikirlerin öldürücü bir zehir olduğunu dile getirmektedir.[192]

Ahmed Hilmi'nin materyalistler için bilimi tekellerine almış gibi konuştuklarına dair eleştirilerine yukarıda yer verilmişti. Yazar bu propagandanın başarılı olması hâlinde halkın materyalistlerin kastettiği dogmatik anlamda 'bilimi'

---

[190] **age,** 28; (Albayrak), 86.
[191] **age,** 93-94; (Albayrak), 132.
[192] **age,** 157; (Albayrak), 177.

seçmek yerine cehalete bile razı olacaklarını söylemek istemektedir. Görüldüğü gibi Ahmed Hilmi materyalizme getirdiği eleştirileri sadece soyut alanlarla sınırlı tutmamış ve halk üzerinde yapacağı muhtemel olumsuz etkilerle de bu ekolün tehlikelerine dikkat çekmiştir. Ona göre maddecilik manevi duyguları öldürerek insanı ve toplumu mutsuz hâle getiren, ahlakı yok sayan ve halkı ilimden soğutarak cahil kalması tehlikesini barındıran bir akımdır ve reddedilmelidir.

5. SONUÇ

Son dönem Osmanlı düşüncesinin önemli bir temsilcisi olan Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi'nin genel fikirleri bağlamında materyalizme eleştirilerinin konu edildiği bu tez dönemin fikir tartışmalarının kısmen yansıtmayı hedeflemiştir. Asıl konu başlığı olan Ahmed Hilmi'nin materyalizm eleştirilerinin daha iyi anlaşılabilmesi için tezin ilk bölümünde felsefenin beşiği sayılan Antik Yunan dönemine dayanan materyalizm fikri çağlar boyu yaşadığı değişimlerle birlikte ele alınmıştır. Daha sonra Filibeli'nin kısa biyografisi, meydana getirdiği eserler, felsefî anlayışı genel bir değerlendirmeyle incelenmiştir. Son bölüm olan üçüncü bölümde ise düşünürün materyalist felsefeye karşı getirdiği eleştiri ve karşı çıkışları gerek bölümün ana başlığı altında gerekse maddeler halinde incelenmiştir.

Tarihte her bir düşünür kendi düşünceleri çerçevesinde insanoğlunu felsefî anlamda en çok meşgul eden varlık, Tanrı, ruh gibi kavramların anlamını araştırmış ve bunlarla ilgili sorulara cevaplar bulmaya çalışmıştır. Bu cevaplar içinde en eskiye dayananlardan biri ise varlığı ve kainatı sadece atomlardan ibaret olarak gören materyalist anlayış olmuştur. Antik Yunan'dan önce de insanlar içerisinde kendini gösterdiği bilinen bu düşünce şekli sistematik bir felsefe halindeki ilk ifadesini ise bu dönemde bulabilmiştir.

Tezin konusunu da yakında ilgilendiren *Madde ve Kuvvet* eserinin sahibi düşünür Ludwig Büchner ise gerçekte var olanın sadece madde ve kuvvet olduğunu, bu ikisinin ebedî olduğunu öne sürmüş ve yüzünü her anlamda Avrupa'ya dönen dönemin Osmanlı düşünürleri üzerinde geniş bir etki yapmıştır.

Materyalizmin tarihi ve temsilcilerinin ardından Osmanlı'da materyalizm akımı öncesi düşünce hayatına kısaca yer verilmiştir. Materyalizm akımı Osmanlı'ya en hızlı ve derin bir şekilde eğitim kanalıyla girmiştir. Avrupa'ya –özellikle de Fransa'ya- gönderilen öğrenciler ve onların eğitimlerini tamamlamalarının ardından Osmanlı topraklarında kurdukları Mekteb-i Tıbbiye ve Galatasaray Sultânîsi materyalizmin Osmanlı coğrafyasında kök salmasında temel etken olmuştur. Hoca Tahsin, Beşir Fuad, Ahmet Midhat Efendi, Ahmed Şuayb, Bahâ Tevfik, Dr. Ethem

Necdet, Celâl Nuri, Subhi Ethem, Memduh Süleyman ve Abdullah Cevdet gibi isimler materyalist felsefenin Türkiye'ye girmesi ve sistemli bir şekilde işlenmesinde aktif rol alan isimler olarak sıralanmıştır. Bu isimler hem Avrupa'nın en bilinen materyalist düşünürlerinin eserlerini Türkçeye tercüme etmişler hem de süreli yayınlarda bu düşünceyi yayma gayreti içinde olmuşlardır. Filibeli Ahmed Hilmi'nin materyalist felsefe eleştirilerinde esas alarak önemli yer verdiği *Madde ve Kuvvet* de bu dönemde tercüme edilen ve materyalist Osmanlı düşünürleri tarafından hararetle savunulan bir kitap olmuştur.

Klasik Osmanlı düşünce hayatından ve Avrupa düşüncesinden derin bir şekilde yararlandığı bilinen Ahmed Hilmi, materyalizm eleştirilerini yeni ilm-i kelâm metodu ile ortaya koymuş ve dinî anlayış olarak ise vahdet-i vücûd düşüncesine sahiptir. Her ne kadar dinî kaynaklara inancı tam olsa da materyalist bir düşünceye karşı Kuran ve hadisle değil, felsefenin ilkeleriyle karşı çıkılması gerektiğini düşünmüştür. Bu düşüncesinde bu kaynakların delil olarak görülmesinin ön şartının iman olduğunun farkında olması temel etken olmuştur. Materyalist düşüncenin akla uygun hiçbir yanının olmadığını söyleyen Ahmed Hilmi, maddecilik fikrinin Osmanlı toplumu tarafından tanınmasında etkili olan Celâl Nuri (İleri)'nin yazdığı üç ciltlik *Tarih-i İstikbal* adlı çalışmasının ilk cildi olan "Mesail-i Fikriye"ye dair kısmına bir eleştiri kitabı yazmıştır. *Huzûr-i Aklü Fende Maddiyyûn Meslek-i Dalaleti* isimli bu eser Ludwig Büchner'in *Madde ve Kuvvet* isimli kitabının müdafaası şeklinde yazılan *Tarih-i İstikbal*'in alelacele ve yüzeysel görüşlerle yazılmış bir kitap olduğunu ve felsefî bir değer taşımadığını belirtmiştir. Bu kitabı ve Büchner'in düşüncelerini hedefine koyan yazar materyalist düşünceye karşı bazı temel eleştiriler getirmiştir. Bu eleştiriler tezde temel olarak dogmatizm, tarih, din ve felsefe konularında cehalet, materyalizmin deney usulü ile ilgili eleştiriler, madde ile kuvvet arasındaki ilişkiye dair eleştiriler, termodinamik yasalarına dayalı eleştiriler ve materyalist ideolojinin doğuracağı olumsuz sonuçlarla ilgili eleştiriler olarak sıralanmıştır.

Filibeli'ye göre madde haricindeki her şeyi keskin ve bilimsel üsluba yakışmayacak keskinlikte savunan materyalistler dogmatik bir anlayışa sahiptirler. Ona göre materyalizm, ispatı imkânsız olan teoriler üzerine bina edilmiştir ve bu nedenle usulen dogmatiktir. Bilimin kümülatif bir tarafı olsa da diğer taraftan eski hipotezleri çürüterek geliştiğine dikkat çeken Ahmed Hilmi, tarihi herhangi bir zamanda durdurup bilimin söylediklerini dondurmanın ya da mutlaklaştırmanın

mümkün olmadığını dile getirmiş ve materyalistlerin dogmatik bir anlayışa sahip oldukları fikrini bu şekilde temellendirmiştir.

Ahmed Hilmi, materyalist düşünürleri derin bir cehaletle de suçlamaktadır. Eleştirilerinin önemli bir kısmını ayırdığı Celâl Nuri'yi fikirlerini derinlikten yoksun ve aceleci bir anlayışla savunduğunu kaydeden Filibeli'nin bu ithamından Hegel, Moleskot ve Lange ve vulgar materyalizmin temsilcilerinden Büchner de kurtulamamıştır. Ahmed Hilmi, felsefe alanında görüş ifade etmek isteyen bir insanın bilimin ulaştığı seviyeden habersiz olmasının kabul edilemez olduğunu belirtmiştir. Örneğin Hegel'in bir lise öğrencisi düzeyinde dahi fizik bilgisine vâkıf olmadığını öne sürmüştür.

Maddeci anlayış, söylemlerinde metafiziğe dair her şeyi temelden reddetmekte ve yok saymaktadır. Bu düşünce ilerlemenin ve bilgiye ulaşmanın tek yolu olarak bilimi işaret etmektedir. Ayrıca bilimi sadece deneyle ilerleyebileceğini öne sürmektedirler. Buna göre, herhangi bir iddia veya hipotezin gerçekliğinin anlaşılması için onun muhakkak surette bir deneyle test edilmesi ve sınamaya tabi tutulması gerekmektedir. Oysa aynı anlayış, bir taraftan kendi tanımladığı sınırlar içerisinde bilime dayandığı iddiasını sürdürmüş, bununla beraber herhangi bir deneye dayanmaksızın (*a priori*) ruhu, Allah'ı ve madde olarak ifade edilemeyecek olan her şeyi reddetmektedir. Yani, metafiziği reddeden materyalist felsefe diğer taraftan deney yönetimin kullanmadan tüm kâinatı içine alı şekilde bazı genellemelere başvurmuş ve aslında bu yolu takip ederek reddettiğini iddia ettiği metafiziğin alanına girmiştir. Filibeli Ahmet Hilmi çalışmalarında maddeci anlayışla ilgili bu tutarsızlığa ve çelişkilere dikkat çekmektedir.

Büchner'in madde ve kuvveti esas alan anlayışında kuvveti maddeye bağlı tanımlamasının kendi döneminin bilim anlayışı açısından anlamı kalmamış bir görüş olduğunu söyleyen Ahmed Hilmi, aslolanın kuvvet olduğundan hareketle materyalistlere getirdiği eleştirilerine devam etmiştir. Düşünür, dönemin materyalistlerinin her şey olarak gördükleri maddenin kuvvetle ilişkisiyle ilgili gelişmeleri takip edemedikleri veya görmezden geldikleri fikrinden hareketle bu konunun hassasiyetle üzerinde durmuştur. Zira, enerjinin yeteri kadar bilinmediği dönemde ona ait özellikler maddeye atfedilmiştir. Hatta Büchner gibi maddeciler kuvveti maddeye bağlı biz özellik olarak görme hatasına düşmüşlerdir. Ancak enerjinin daha iyi anlaşılmasıyla özellikleri yerli yerine oturmuş ve kuvvetin maddeye bağlı olmadığı, ancak maddenin kuvvete bağlı olduğu anlaşılmıştır. Bu

anlayış değişimi ve dönüşümde Nobel ödüllü kimyacı Ostwald'ın görüşleri son derece etkili ve önemlidir. Antrparantez, burada Einstein'in madde ve enerji arasındaki dönüşümü gösterdiği $E = m \cdot c^2$ (Enerji= kütle × ışık hızının karesi) formülünün de bu kapsamda Filibeli'den sonra materyalizmin bu düşüncesine ket vuran bir gelişme olduğu da belirtilmelidir.

Ahmed Hilmi maddeci anlayışa termodinamik yasaları kapsamında da eleştirilerde bulunmuştur. Termodinamiğin ikinci yasası, kâinattaki entropinin (düzensizliğin) ya aynı kaldığını ya da arttığını ifade etmektedir. Entropi kavramı etrafında tesis edilen bu kanun derinlemesine anlaşıldığında maddenin ezeliyeti fikrini çürüttüğü görülmektedir. Materyalistler kâinatın sonsuz bir döngü içerisinde hareket ettiğini iddia ederek maddeni ezeliyetini bu fikir üzerine kurmuşlardır. Ancak entropi yasası bu düşüncenin aksini ispatlamaktadır. Bu yasaya göre, kâinat kısır bir döngü içerisinde değil, birbirini takip eden değişikliklere maruz kalmaktadır ve sistemdeki düzensizlik sürekli artmaktadır. Kısır bir döngü yerine tek yönlü bir istikameti işaret eden bu anlayış, maddenin ezelî olduğu fikrini çürütmekte ve entropinin sıfır olduğu bir başlangıç anına işaret etmektedir. Zira tek yönlü süreçler ezeliyeti ve ebediyet iddiasını çürütmektedir.

Aynı zamanda termodinamiğin üçüncü yasası da Ahmed Hilmi'nin eleştirileri için bir dayanak teşkil etmektedir. Buna göre mutlak sıfır, (-273,15C°) olan sıfır Kelvin'de entropi de sıfır olur. Filibeli'ye göre ikinci yasa maddenin ezeliyetini çürütürken bu yasa da maddecilerin maddenin ebedî olduğu iddialarını tartışmaya açmıştır. Zira her derecede hacminden 273'te birini kaybeden bir gaz teorik olarak mutlak sıfır noktasında geldiğinde maddenin entropisi de sıfır noktasına ulaşabilir. Bu deney ortamının henüz gerçekleştirilememiş olması bunun asla olmayacağı anlamına gelmez. Dolayısıyla bilimin sadece deneyle ilerleyebileceğini savunan materyalistlerin bu *a priori* görüşlerindeki çelişki de ortaya çıkar.

Son dönem Osmanlı mütefekkirlerinden biri olarak Filibeli Ahmed Hilmi materyalizm fikrinin toplum açısından son derece zararlı sonuçları olacağı endişesiyle bu düşünceyi eleştirmektedir. Özetle bu çalışma materyalist felsefenin takdim etmek istediği bilimin tek bir perspektife sahip olduğu ve onun da maddeci anlayış olduğu görüşünü temelden sarsan bir düşünürün fikirlerini incelemektedir. Bilimin kendi içindeki farklı fikirlerin yok sayılarak bir görüşün mutlaklaştırılması ve bilim tek bir ekolün tekeline verilmesinin yanlış yönlendirmelere yol açabileceği bu tezin ulaştığı sonuçlar arasındadır.

Buna göre Filibeli'nin materyalistlere bilimden hareketle bir görüşün mutlaklaştırma yönünde ciddi bir eleştiri getirdiği ve bu düşünce biçimini döneminin bilgisiyle eleştirdiği ortaya çıkmaktadır. Ancak o zamandan bu zamana hem içerden hem dışardan birçok eleştiri ve değişime maruz kalan materyalizm, Filibeli öncesinde nasıl bir tarihsel değişim yaşadıysa sonrasında da bu değişim devam etmiştir. Dolayısıyla Filibeli'nin eleştirilerinin geçerliliğini ne ölçüde koruduğuna sadece Büchner'in ya da dönemin diğer materyalistlerinin düşüncelerine bakılarak karar verilemez. Filibeli'nin eleştirilerini inceleyen bu çalışma aynı zamanda söz konusu fikirlerin geçerliliğini ne ölçüde koruduğu sorularının da önünü açmaktadır. Yukarıda bahsedilen madde ve kuvvet münasebeti ve entropi konularının materyalizm tezlerini çürütmedeki önemini tespit etmesi ise Ahmed Hilmi'nin felsefeye ne denli hâkim olduğunu ve ileri görüşlülüğünü göstermektedir.

Her ne kadar Filibeli Ahmed Hilmi'nin materyalizm eleştirilerini konu edinen makaleler ve kitap bölümleri var idiyse de bu çalışma bu eleştirilere akademik bir tez hacminde geniş yer vererek derinlemesine inceleme imkânı aramış ve söz konusu düşünürün materyalist anlayışa getirdiği eleştirileri madde madde inceleyerek aynı çalışmanın başlığı altında bir araya getirmiştir.

KAYNAKÇA

Akgün, Mehmet. **Materyalizmin Türkiye'ye Girişi**. 1. bs. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988.

Altıntaş, Hayrani. "Dehriyye". **TDV İslâm Ansiklopedisi**. c. 9 (1994): 107-109.

Bektaş, Emine. "II. Meşrutiyet Dönemi Entelektüel Hayatının Önemli Bir Siması: Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi". Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.

Berkes Niyazi. **Türkiye'de Çağdaşlaşma.** İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002.

Birinci, Necati. "Amak-ı Hayal". **TDV İslâm Ansiklopedisi**. c.2 (1989): 555-556.

Bolay, Süleyman Hayri. **Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü**. İstanbul: Ötüken Yayınevi, 1979.

_______. **Osmanlılarda Düşünce Hayatı ve Felsefe**. Ankara: Akçağ Yayınları, 2005.

_______. **Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi**. İstanbul: Polat Matbaası, 1979.

Bulğen, Mehmet. "Osmanlı Yeni İlm-i Kelâmında Materyalizm Eleştirileri". **Bilimname: Düşünce Platformu**. s.30 (2016): 391-433.

Bulut, Mehmet. "Kelâm İlmi Hakkında Bazı Düşünceler". **Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.** s.5 (1989): 335-348.

Ceran, Ömer. **Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi'nin Dinî ve Felsefî Görüşleri.** Bursa: Sır Yayıncılık, 2013.

Cevizci, Ahmet. **Felsefe Sözlüğü**, 8. bs. İstanbul: Paradigma Yayınları, 2013.

Çengel, Yunus A., Michael A. Boles, **Mühendislik Yaklaşımıyla Termodinamik**, çev. Taner Derbentli. İstanbul: Literatür Yayıncılık, 1996.

Çetin, Rabiye. "Tanzimat'tan Günümüze Kelâmı Yenileme Çalışmaları I". **Dini Araştırmalar**. c.16. s.42 (2013): 9-38.

Çetinkaya, Selim. **Termodinamik-Yasalar, İşlemler, Uygulamalar.** Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 1999.

Çöllü, Fatma Ebru. “Felsefenin Geleceği Üzerine: Celâl Nuri-F. Ahmed Hilmi Tartışması”. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Demirci, Ramazan. “Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi’ye Göre İslâm Düşüncesinin Problemleri”. Yüksek Lisans Tezi. Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.

Doğan, Cem. “Filibeli Ahmed Hilmi’nin Geç Dönem Osmanlı Materyalistlerine Cevapları”. **Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi**. s.24. (2013): 245-282.

Durmuş Hocaoğlu, **Sokrates Öncesi Grek Felsefesi**. İstanbul: Ders Notları, 2007.

Ekici, Mehmet Zeki. “II. Meşrutiyet Devri Fikir Adamı Şehbenderzâde Filibeli Hayatı ve Eserleri”. Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997.

Erdem, Hüsameddin. **İlk Çağ Felsefesi Tarihi**. 4.bs. Konya: Hü-Er Yayınları, 2000.

Filibeli Ahmed Hilmi. **A’mak-ı Hayal**. haz. Serkan Özburun. 18. bs. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2015.

_______. **Allah’ı İnkâr Mümkün Mü?**. haz. Necip Taylan. 5. bs. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2015.

_______. **Tarih-i İslâm’ın Birinci Zeyli: Allah’ı İnkâr Mümkün Müdür Yâhud Huzur-u Fende Mesâlik-i Küfür.** Konstantiniyye: Hikmet Matbaa-i İslâmiyye, 1327.

_______. **Huzûr-u Aklü Fende Maddiyyûn Meslek-i Dalaleti.** haz. Sadık Albayrak. İstanbul: Kervan Kitapçılık, 1974.

_______. **Tarih-i İstikbâlin Birinci Cildini Teşkil Eden Meslek-i Fikriyye Tenkidi: Huzûr-i Aklü Fende Maddiyyûn Meslek-i Dalaleti.** Dâru’l-Hilâfe Matbaa-i İslâmiyye, 1332

_______. **Hikmet Yazıları**, haz. Ahmet Koçak, İstanbul: İnsan Yayınları, 2005.

_______.Tarih-i İslam. Konstantiniyye: Hikmet Matbaası, 1326-1327.

_______. “Sanihat-ı Kalenderane”, **İttihad-ı İslâm Dergisi**, s. 9 (12 Şubat 1909): 11.

_______. **Taklitle Medeniyet Olmaz!**. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1962.

Guillen, Michael. **Dünyayı Değiştiren Beş Denklem.** çev. Gürsel Tanrıöver. Ankara: TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları, 2001.

Karagöz, İsmail, https://www2.diyanet.gov.tr, [16.03.2019]

Kalaycıoğlu, Ersin, Ali Yaşar Sarıbay. **Türk Siyasal Hayatının Gelişimi**. İstanbul: Beta Yayınları, 1986.

Kara, İsmail. **Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi**. İstanbul: Dergah Yayınları, 2014.

Karagözoğlu, Hümeyra. "Homo Homini Lupus: Thomas Hobbes'un Ahlak Felsefesi Üzerine". **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**. s.30 (2006): 215-242.

Keeton, Morris T. **The Dictionary of Philosophy.** ed. Dagobert D. Runes. New York: Philosophical Library, 2010.

Kıllıoğlu, İsmail. "Aydınlanma'nın Felsefî Temellerinin Tartışılması II". **FSM İlmi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi**. s.5 (2015): 333-359.

Köse, Halil İbrahim. "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Materyalizm Tartışmaları Bağlamında Din Bilim İlişkisi". Yüksek Lisans Tezi. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.

Kurdakul, Necdet. **Tanzimat Dönemi Basınında Sosyo-Ekonomik Fikir Hareketleri.** Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1997.

Kutluer, İlhan. "İbnü'r Ravendi". **TDV İslâm Ansiklopedisi**. c.21 (2000): 179-184.

Lacey, A.R. **A Dictionary of Philosophy**. New York: Routledge, 1996.

Lange, Friedrich Albert, **Materyalizmin Tarihi ve Günümüzdeki Anlamının Eleştirisi.** çev. Ahmet Arslan. İstanbul: Sosyalist Yayınları, 1998.

Lewis, Bernard. **Modern Türkiye'nin Doğuşu**. çev. Metin Kıratlı. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1996.

Marx, Karl. **Demokritos ile Epikurus'un Doğa Felsefeleri.** çev. Hüseyin Demirhan. Ankara: Sol Yayınları, 2009.

Özervarlı, M. Sait. " Son Dönem Osmanlı Düşüncesinde Arayışlar: Mehmed Şerafeddin'in "İctimai İlmi Kelâmı". **İslâm Araştırmaları Dergisi**. s.3 (1999): 157-170.

_______. "Osmanlı Kelâm Geleneğinden Nasıl Yararlanabiliriz?". **Dünden Bugüne Osmanlı Araştırmaları.** İSAM. Aralık (2007):197-213.

_______. "Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi". **TDV İslâm Ansiklopedisi,** c.38 (2010): 425-427.

Şehbenderzâde Ahmed Hilmi. **Hangi Meslek-i Felsefeyi Kabul Etmeliyiz? Darü'l Fünun Efendilerine Tahriri Konferans.** Konstantiniyye: Matbaa-i İslâmiyye-i Hikmet, 1329.

Tanel, Rabia. "Termodinamiğin İkinci Yasası Ve Entropi Konularının Öğrenimine İşbirlikli Öğrenme Yönteminin Etkilerinin İncelenmesi". Doktora Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2002.

Taslaman, Caner. "Din Felsefesi Açısından Entropi Yasası". **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**. s.30 (2001): 3-25.

Toku, Neşet. **Türkiye'de Anti-Materyalist Felsefe (Spiritualizm) –İlk Temsilciler-.** İstanbul: Beyan Yayınları, 1996.

Topaloğlu, Aydın. "Materyalizm". **TDV İslâm Ansiklopedisi**. c. 28 (2003): 137-140.

Topaloğlu, Fatih. "Filibeli Ahmed Hilmi ve Son Dönem Osmanlı Düşüncesine Bir Bakış". **Uluslararası Katılımlı Osmanlı Bilim ve Düşünce Tarihi Sempozyumu. 08-10 Mayıs 2014**. (Ankara: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları) 378-388.

Uçar, Ramazan Uğur. "Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi'de Türklük Tasavvuru". Yüksek Lisans Tezi. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.

Ulaş, Sarp Erk. **Felsefe Sözlüğü.** haz. A. Bâki Güçlü; Erkan Uzun; Serkan Uzun; Ü. Hüsrev Yolsal. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2002.

Uludağ, Zekeriyya. **Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi ve Spiritüalizm.** Ankara: Akçağ Yayınları, 1996.

Uyarer, Ali Yücel, Mehmet Özkaymak. **Termodinamik.** Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2000.

Weber, Alfred. **Felsefe Tarihi: Felsefe, Metafizik ve Bilim**. çev. H. Vehbi Eralp. 5.bs. İstanbul: Sosyal Yayınları, 2010.

Yavuz, Salih Sabri. "Ehli Sünnet ve Mutezile Bağlamında Doğruluk Ölçüsü Olarak Keramet". **Kelâm Araştırmaları Dergisi**. s.3:1 (2015): 91-116.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Kelâm". **TDV İslâm Ansiklopedisi**. c.25 (2002): 196-203.

Yılmaz, M. Necip."Filibeli Ahmed Hilmi ve Materyalizme Yönelttiği Eleştiriler". **Osmanlı İlim, Düşünce ve Sanat Dünyasında Balkanlar, Milletlerarası İlmi Toplantı, 07-09 Mayıs 2014**. Edirne: Trakya Üniversitesi Balkan Kongre Merkezi, (2014): 347-374.

http://kaynakca.hacettepe.edu.tr/eser/4746005/ilm-i-ahval-i-ruh, [15.03.2019]

http://www.tdk.gov.tr, [01.05.2019]

ÖZ GEÇMİŞ

ÖZEL

Doğum Tarihi: 13 Ocak 1988

Doğum Yeri: Kayseri

EĞİTİM

Lise: Açık Öğretim Lisesi

Lisans: Fatih Üniversitesi Tarih Bölümü (Burslu-İngilizce)

Yüksek Lisans: YTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Programı

Pedagojik Formasyon: Yıldız Teknik Üniversitesi